

Turkish Studies

Volume 13/2, Winter 2018, p. 355-380

DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.13135>

ISSN: 1308-2140, ANKARA-TURKEY

Research Article / Araştırma Makalesi

Article Info/Makale Bilgisi

✍ Received/Geliş: Şubat 2018

✓ Accepted/Kabul: Mart 2018

This article was checked by iThenticate.

MURÂBITLAR DEVLETİ HÜKÜMDARI ALİ B. YÛSUF B. TAŞFİN ZAMANINDA DEVRİN NÜFUZLU FAKİHLERİNİN FETVASI İLE İHYÂU 'ULÛMİ'D-DÎN'İN YAKILMASI

Emine Nurefşan DİNÇ*

ÖZET

448 (1056) senesinde Kuzey Afrika'da kurulan Murâbitlar Devleti, 483 (1090) yılından itibaren Endülüs bölgesine de hâkim olmuş, 541'e (1147) kadar varlığını sürdürmüştür. Dini gayelerle kurulan Murâbitlar Devleti'nde, kuruluşundan itibaren fakihler gerek devlet yöneticileri gerek toplum nezdinde önemli bir konuma sahip olmuşlardır. Murâbitlar Devleti hükümdarlarından Ali b. Yûsuf b. Taşfin (v. 537/1143) zamanında, fakihlerin nüfuzu daha da artmıştır. Kaynakların naklettiğine göre bu hükümdar, fakihlerin görüşlerini esas alma hususunda büyük özen göstermiş, yönetiminde onlara danışmayı itiyat haline getirmiştir. Ali b. Yûsuf b. Taşfin üzerinde en müessir fakihlerden biri, devrin mâlikî fukahasından Kâdîcemâa Ebû Abdullah b. Hamdîn'dir (v. 508/1114). İbn Hamdîn, diğer fakihlerle birlikte, bu dönemde Mağrip ve Endülüs bölgesine ulaşmış olan Gazzâlî'nin *İhyâu 'ulûmi'd-dîn* isimli kitabını, ihtivâ ettiği tasavvufî ve felsefî görüşler sebebiyle, selef akîdesine aykırı addetmiş ve bu eserin yakılmasına karar vermiştir. Bu fetva, Ali b. Yûsuf b. Taşfin döneminde uygulanmış, onun oğlu Taşfin b. Ali b. Yûsuf zamanında da ilgili hususla alakalı takibatlar sürdürülmüştür. *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*'in yakılma hadisesi son dönemlerde de tartışılmıştır. Bu çalışmada, gerek İbn Hamdîn ve ona yakın tarihlerde yaşamış Endülüslü mâlikî âlimlerden, gerekse son dönemlerde bu konuda fikir beyan etmiş araştırmacılardan, hadisenin daha iyi anlaşılabilmesine ışık tutacak mahiyette görüşler nakledilmiş ve konu tafsilatlı olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: İhyâu ulûmi'd-dîn, Murâbitlar devri fukahası, Ali b. Yûsuf b. Taşfin, İbn Hamdîn

* Yrd. Doç. Dr. Namık Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Temel İslâm Bilimleri ABD, El-mek: eminenurefsandinc@gmail.com

**IN THE TERM OF ALI B. YUSUF B. TAŞFIN THE EVENT OF
BURNING İHYAU ULUMİDDİN WITH FETVAS OF SOME
IMPORTANT FAKIHS IN THAT TIME**

ABSTRACT

The Murabits State that was founded in North Africa in 448 (1056) conquered even Endülüs area from the beginning of 443 (1090) and remained there until 541 (1147). From the beginning of the Murabits State, which was founded for the aims of religion, fakihs played a very important role both among governors and the society. The influence of fakihs in the term of Ali b. Yusuf b. Taşnif (537/1143), who was one of the emperors of the Murabits State, increased. According to the sources, this emperor attached much importance to the opinions of fakihs, and he used to take their opinions in his term. One of the most effective fakihs over Ali b. Yûsuf b. Taşfin was Kādılcemâa Ebû Abdullah b. Hamdîn (508/1114) who was one of the famous Maliki fakihs in that term. In this term, İbni Hamdin with the other fakihs accepted İhyâu Ulûm'id-Dîn book that spread its effects to Maghrib and Andalusia to be against the Selefi beliefs; then they gave fetva about burning this book because of its philosophical and mystical content. This fetva was applied in the term of Ali b. Yûsuf b. Taşfin, even in the term of his son Taşfin b. Ali b. Yûsuf many prosecutions continued. The event of burning İhyâu Ulûm'id-Dîn book has been discussed even in recent periods. In this study, some opinions of both İbn Hamdin and some Andalusian Maliki intellectuals who lived in the same period and some researchers who lived in the modern period were analyzed in detail.

STRUCTURED ABSTRACT

İhyâu Ulûm'id-Dîn was written by Gazzali, an intellectual who acquired deep knowledge of many religious and intellectual sciences. In the first part of *İhyâ*, Gazzali told that the essence of the religion was left in comparison to the predecessor period, and deteriorations took place in various areas accordingly, and that he wrote this work to revive the religious understanding that was built on the Qur'an and the Sunnah and that was adopted and applied by first generations and imams, in which otherworldly objectives are kept at the forefront. *İhyâ'* is a work with a mystical nature, and along with the fact that Gazzali wrote this work, Sufism was accepted and became more widespread in the among of the followers of Sunnah compared to before.

The reflections of *İhyâu Ulûm'id-Dîn* have been great since the period during which it was written. *İhyâ*, which was considered as an indispensable work by some people, was honored by great praise and appreciation; on the other hand, there were also some people who criticized it, and even they went too far in this respect and claimed that some statements and opinions in the work required profanity (here, it means abjuration of religion). Independent studies were carried out on *İhyâ*, that was the subject of many discussions, and refutations were written for this book while, on the other hand, works were written out to respond to these refutations.

İhyâ reached the Andalusian and Maghreb regions shortly after it was written, and it was exposed to severe opposition especially from the influential fakihs of the period in these regions. Fakihs who were backed by the state authority, and especially state authority rejected *İhyâ*, tried to prevent the spread and reading of this work and gave fetva about burning *İhyâ*. This fetva was applied during the period of Ali b. Yûsuf b. Taşfin (477/1084-537/1143) who was the emperor of the Murabits State, and the copies of *İhyâ* were collected and burned in Kurtuba and other cities. This situation also continued in the period of the son of Ali b. Yûsuf b. Taşfin (537/1143-539/1145). However, a movement opposing this severe attitude could also appear, and there were also fakihs who opposed the burning of *İhyâ* and gave fetvas accordingly.

The reasons that led the prominent fakihs of that period and political authority to severe opposition against *İhyâ* can be understood from the sources that convey the opinions of these fakihs.

The most important reason for the rejection of *İhyâ* by fakihs is that it contains philosophical and mystical ideas. Fakihs clearly expressed their criticisms regarding this issue; however, they only criticized this issue. They also criticized the work for reasons such as the presence of weak or even groundless narratives in the work, the presence of statements and narratives contrary to Islam, and the transfer of opinions of superstitious sects. These fakihs regarded the style of *İhyâ* as against the Selefi believes by describing the ideas and opinions it contains as innovation, and they considered it as alienation from the framework of fiqh and the styles of intellectuals. Due to all these reasons, the influential Maliki fakihs of that period made serious accusations against Gazzâlî and *İhyâ* by using very harsh expressions, and they accused Gazzâlî of "being about to go astray" or "almost being on the verge of abjuration of religion". Some of these fakihs went even further and accused Gazzali of being engaged in profanity.

It should be emphasized that the Maliki sect was generally adopted in these regions that were mostly dominated by a simple Islamic understanding and that it was exaggerated so highly to reach fanaticism in commitment to this sect, which was also considered as an element of stability. Depending on this situation, an opposition that became even more severe in some periods was generally displayed against different movements of idea and other sects, especially mystical and philosophical movements, in North Africa and Andalusia, especially in the Andalusian region. Although there were periods during which this opposition became weakened, and accordingly, important Sufis and philosophers were trained and supported by the powers representing political authority, different opinions and denominations were often not tolerated. Indeed, the fact that the books that were found unfavorable were collected and burned did not happen for the first time with the burning of *İhyâ* in Andalusia. It is observed that it was repeated at different times. The burning of *İhyâ* should also be considered in this general framework.

It is understood from the statements related to the burning of *İhyâ* by the Andalusian fakih Turtûşî that the motive to close the door of the conflict lies behind this attitude. The idea of providing unity and integrity by eliminating possible situations that could lead to conflicts in a region that was constantly facing Christian threats played a role in adopting an

opposing attitude against philosophical and mystical movements and eventually *İhyâ*.

This opposition was explained for various reasons in the circles where the accusations against Gazzali and his works were found unjust. For example, shafii intellectual Sübkî thinks that this situation was mainly due to sectarian fanaticism and the differences in the ways and methods adopted. According to Sübkî, the criticisms that Gazzali, who was shafii, directed towards İmam Mâlik in many issues such as istislah were effective in the adoption of an opposing attitude towards Gazzali by these intellectuals. While these intellectuals chose the way of focusing by reliance on the manifest of expressions, Gazzâlî preferred deepening and mysticism in meanings.

It was also discussed and evaluated by recent researchers opposing Gazzâlî and *İhyâ*. These researchers generally explained this situation by the opposition to philosophy and mysticism, as well as sectarian fanaticism. Another reason that was mostly argued by them and that was even emphatically stated by some researchers is Gazzâlî's severe criticisms towards the fakihis due to their addiction to worldly blessings. However, although the mentioned fakihis were influential people and were in a position close to the government, there is no information that will definitely support this proposed reason in sources. As it is understood both from the information provided in sources and the statements conveyed from them, the main motive behind the rejection of *İhyâ* by fakihis is that they considered this work contrary to the Qur'an, Sunnah, and the Selefî belief.

Keywords: İhyâ Ulûmi'd-Dîn, fukaha in the Murâbits State, Ali b. Yûsuf b. Taşfîn, İbn Hamdîn

Giriş¹

İhyâ'ü ulûmi'd-dîn'in müellifi, fıkıh, kelim, tasavvuf, felsefe, eğitim, siyaset, ahlak gibi dînî ve aklî ilimlerin birçoğunda derin bir vukufiyete sahip olan Gazzâlî'dir.² (Çağrı, 1996, XIII, 489)

¹ Bu makale, 1st International Congress on Social Sciences 1.el-Mu'temeru'd-devlî li'l-ulûmi'l-ictimâiyye 1. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi'nde sunulmuş olan Murâbitlar Devletinde Ali b. Yûsuf b. Taşfîn Döneminde Gazzâlî'nin *İhyâ'ü ulûmi'd-dîn* isimli Eserinin Yakılması Hadisesi isimli bildirinin geliştirilmiş şeklidir.

² Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed el-Gazzâlî et-Tûsî

405 (1058) yılında Horasan'ın Tûs (bugünkü Meşhed) vilayetinin Taberan kasabasında doğan Gazzâlî, küçük yaşlarda Tûs'ta başladığı ilim tahsiline beş yıl kadar Cürcân'da devam etmiş, daha sonra, Nişâbur'a giderek Nizâmîye medreselerinde Cüveynî'nin (v. 478/1085) talebesi olmuştur.

Gazzâlî, Şafîi fıkıhı, hilaf, cedel, akaid, fıkıh usûlü, mantık gibi ilimler yanında, hikmet ve felsefe sahasında da büyük bir mesafe kat etmiş, mühim eserler bırakmıştır. Cüveynî'nin vefatından sonra Nizâmülmülk'ün (v. 485/1092) karargâhına giden Gazzâlî, ilmî müzakere ve tartışmalarda büyük bir başarı gösterip kısa süre zarfında bu vezir nezdinde önemli bir konuma sahip olmuş, 484 (1091) senesinde Bağdat Nizâmîye Medresesi baş müderrisliğine tayin edilmiştir. Burada tedris faaliyetini yürütürken, bir taraftan da Meşşâi-İsrâkî felsefe, Bâtınîlik, kelim ve tasavvuf hakkında derin araştırmalar yapmıştır. (Sübkî, 1413/1992, IV, 196; Çağrı, 1996, XIII, 490-491) Aslında Gazzâlî tasavvufî hayatın yabancıysa değildir; o çocukluk döneminden itibaren tasavvufî hayatı yakından tanımış, sûfilerin sohbetlerine katılmış, hatta bazı tasavvufî konularda dönemin önemli sûfilerinin fikirlerine başvurmuştur. (Uludağ, 1996, XIII, 516) Gazzâlî'nin bu dönemde tasavvufa dair yaptığı araştırmalar ise ilmî ve tenkitçi bir düzeyde gerçekleşmiştir. (Çağrı, 1996, XIII, 491)

Ancak Gazzâlî'nin yaptığı çalışmalar, *el-Münkız mine'd-dalâl*'de anlattığına göre, onun zihin ve ruh dünyasına büyük ölçüde tesir etmiş, bu dönemde bir bunâlim yaşamış, dünyevî maksad ve meşguliyetlerden uzaklaşmak ve zâhidâne bir hayat yaşamak arzusu ile Bağdat'tan ayrılmıştır. Şam, Kudüs ve Hicaz'a giderek uzlete çekilen Gazzâlî, daha sonra

Gazzâlî, -klasik kaynaklara göre- 488-498 (1095-1105) yıllarında telif ettiği bu eserini İslâm ümmeti için bir ıslah ve ihya projesi çerçevesinde yazmış, (Çağrıcı, 2000, XXII, 10) bu eserle dînî, ahlâkî ve fikrî sahadaki bozulmuşluklara karşı, Kur'an ve Sünnet tarafından ortaya konulup, selef ve ilk imamlar tarafından temsil edilen, dünyevî ve uhrevî hedefleri ile uyumlu bir İslâm anlayışını tekrar canlandırmayı hedeflemiştir.

Gazzâlî eserin telif sebebini *İhyâ'*ın mukaddime kısmında şu şekilde izah etmiştir:

“Âhîret yolunun kılavuzları, peygamberlerin varisleri olan âlimlerdir. Bu zamanda, böyle âlimler kalmadı. Sadece şekilciler kaldı. Bu kimselerin de çoğunluğunu şeytan esir etmiş, tuğyan dalâlete sürüklemiştir. Her biri geçici dünya mal ve menfaatine kapılmıştır. Bu sebepten iyi kötü, kötü iyi görülür olmuş, bu duruma bağlı olarak, din ilmi ortadan kalkmış, yeryüzündeki hidayet ışığı sönmüştür.

Bu şekilci âlimler, insanlara ilmi, sanki sadece aşağılık kimseler anlaşmazlık çıkardığında hasımları ayırmak için kadıların istifade ettikleri fetvalardan veya münazaracıların hasımlarına galebe için kullandıkları cedelden ya da vaizlerin avamı etkilemek için kullandıkları süslü ve secili sözlerden ibaretmiş gibi göstermişlerdir. Zira onlar haramı ve dünya malını elde etmek için bu üç şeyden başka tuzak görmemişlerdir.

Allah'ın Kitab'ında, fıkıh, hikmet, ilim, ziya, nur, hidayet, raşed olarak isimlendirdiği, selef-i salihînin tâbî olduğu âhîret yolu ilmi ise, halk arasında kaldırılmış ve tamamen unutulmuştur. Bu durum, din için zararlı bir gedik, karanlık bir tehlike olunca, din ilimlerinin ihyası, ilk dönemdeki imamların yollarının izharı, nebiler ve selef-i sâlihîn nezdinde faydalı ilimlerin izahı için bu kitabın telifi ile meşgul olmayı mühim gördüm.” (Gazzâlî, [t.y.], I, 2)

İhyâ'ü ulûmi'd-dîn,³ Süleyman Uludağ'ın ifadesi ile, İslam'ın tasavvufa göre yorumlanması esasına dayanmaktadır. (Uludağ, 1996, XIII, 517) Gazzâlî bu eseri ile, tasavvufî fikirlerin ve

memleketine dönerek uzlet hayatına bir süre daha devam etmiştir ki *İhyâ'* bu uzlet döneminin mahsulüdür. (Gazzâlî, [t.y.], s. 173-178) Uzlet döneminin akabinde Nizâmîye medreselerinde tedris vazifesine tekrar başlamış, üç yıl sonra bu görevi bırakarak, Tûs'a dönmüş, vefat ettiği 505 (1111) senesine kadar ilim ve irşad faaliyetini sürdürmüştür. (Çağrıcı, 1996, XIII, 493)

Gazzâlî'nin İslam ilim ve tefekkür tarihindeki yeri çok önemlidir. Zira o, bilhassa Kelam ilminde yeni bir çıkış açarak, milâdî VIII. asırdan itibaren İslâm dünyasına giren Yunan felsefesinin sebep olduğu buhranı ortadan kaldırmış, diğer taraftan Batınî fırkaların fikirlerine karşı büyük bir mücadele gerçekleştirmiştir. (Topaloğlu, 1981, s. 28-29)

Gazzâlî'nin hayatı ve eserleri hakkında bk. Ebû'l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. İbrâhim b. Ebî Bekr İbn Hallikân el-Bermekî el-İrbilî, *Veşeyâtü'l-A'yân*, (Tahkik: İhsân Abbâs), Beyrût 1971, (Dâr Sâdir), C. IV, s. 216-219; Tâcuddîn Abdülvehhâb b. Takıyyüddîn es-Sübki, *Tabakatü's-Şâfi'iyyeti'l-kübrâ*, (Tahkik: Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abdülfeţâh Muhammed el-Hülû), 1413, (Hecl li't-tübâa ve'n-neşr ve't-tevzi'), (2. Basım) C. VI, s. 191-389; Şemseddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (Tahkik: Şuayb Arnaût ve diğerleri), 1405/1985, (Müessesetü'r-risâle), (Üçüncü Basım), C. IX, s. 322-346; Mustafa Çağrıcı, “Gazzâlî”, TDVDİA, İstanbul 1996, C. XIII, s. 489-505; Bekir Karlığa, “Gazzâlî”, TDVDİA, İstanbul 1996, C. XIII, s. 518-530.

³ *İhyâ'ü ulûmi'd-dîn*, dört ciltten oluşmaktadır. İlk cilt Rub'u'l-ibâdât, ikinci cilt Rub'u'l-âdât, üçüncü cilt Rub'u'l-mühlikât, dördüncü cilt ise, Rub'u'l-münciyât adını taşımaktadır. Eserin her cildinde on kitap bulunmaktadır. Birinci ciltte yer alan kitaplar, İlim, Akaidin kaideleri, Temizliğin sırları, Namazın sırları, Zekâtın sırları, Orucun sırları, Haccın sırları, Kur'an tilâvetinin edepi, Zikir ve dualar, Virdler ve gecenin ihyâsı başlıklarını taşımaktadır. Eserde ibadetlerle ilgili olarak sadece ibadetlerin zahîrî usul ve erkânı hakkında bilgi verilmemiş, aynı zamanda ihlas, huşû gibi konular da ele alınmış, böylece ibadetlerin manevî boyutları üzerinde de durulmuştur. İkinci ciltte yer alan kitapların isimleri Yeme âdâbı, Nikah âdâbı, Kazanç ve geçim âdâbı, Helal ve haram, Dostluk, kardeşlik ve sohbet âdâbı, Uzlet âdâbı, Yolculuk âdâbı, Semâ ve vecd âdâbı, Emr-i bi'l-ma'rûf, nehy-i 'ani'l-münker, Geçim âdâbı ve peygamberlik ahlâkıdır. Üçüncü ciltte ise, Kalbin acâip halleri, Nefsin terbiye edilmesi, Ahlakın güzelleştirilmesi ve kalbin hastalıklarının tedavisi, İki şehvetin kırılması, Lisanın âfetleri, öfke, kin ve çekememezliğin âfetleri, Dünyanın zemmedilmesi, Cimrilik ve mal sevgisinin zemmedilmesi, Makam sevgisinin ve gösterişin zemmedilmesi, Kibir ve kendini beğenmişliğin zemmedilmesi, Gururun zemmedilmesi kitapları bulunmaktadır. Dördüncü ciltte yer alan kitapların isimleri ise şu şekildedir: Tevbe kitabı, Sabır ve şükür kitabı, Korku ve ümit kitabı, Fakirlik ve zühd kitabı, Tevhîd ve tevekkül kitabı, Muhabbet, şevk, ünsiyet ve rızâ

tasavvufî hayatın İslam'a uygun olduğunu gösterme çabası içine girmiştir. Nitekim, Gazzâlî'den sonra tasavvuf, Ehl-i sünnet muhitinde kendisine sağlam bir zemin bulabilmiş, bu zeminde emin bir şekilde gelişmiş ve güçlenmiştir. (Uludağ, 1996, XIII, 516) Aynı zamanda kelim, fıkıh ve ahlak konularını da kapsayan *İhyâ'*, bu ilimlere dair yeni yorumlar da ihtiva etmektedir. (Çağrı, 1996, XIII, 500)

Gerek ilmî ve fikrî gerek amelî hayatta derin ve köklü tesirler bırakan bu eserle alakalı olarak, tarih boyunca çok farklı yaklaşımlar sergilenmiş, birbirine tamamen zıt istikamette değerlendirme ve görüşler ortaya konulmuştur. *İhyâ'*, bir taraftan büyük bir hüsn-i kabulle karşılanmış, ancak diğer taraftan da ağır eleştirilere hedef olmuştur.

Sübkî, *Tabâkat'*ında, bazı muhakkiklerin, *İhyâ'* dışında, eserlerinde, nakli, nazarı, fikri cem eden fakihlerin kitapları olmasaydı da *İhyâ'*ın insanlara yeterli olacağını ifade ettiklerini bildirmiştir. (Sübkî, 1413/1992, VI, 252) Kaynaklarda geçtiğine göre, *İhyâ'*ın okunmasını zaruri addeden çevrelerde, “Kim *İhyâ'*ı okumazsa o “yaşayanlar”dan değildir.” (el-Mevsûatü'l-mûcizetu fi't-târîhi'l-İslâmî, III, 107), “Sakalını sat, *İhyâ'*ı satın al.” gibi sözler yaygınlık kazanmış (es-Süleymânî (*Kanunu't-te'vil mukaddimesi*), 1406/1986, s. 54), *İhyâ'*a büyük bir teveccüh gösterilmiştir. (Çağrı, 2000, XXII, 12)

Diğer taraftan, bazı âlimler karşıt bir tavır sergileyerek *İhyâ'*ı sert bir şekilde eleştirmiş, bu eserde yer alan bir kısım ifade ve açıklamaların küfür ve dalâleti gerektirdiğini iddia edip, eserin men'ine çalışmışlardır.

*İhyâ'*a yöneltilen şiddetli tenkitlerin Gazzâlî'nin hayatta olduğu dönemde başladığı anlaşılmaktadır. *İhyâ'* şarihi Zebîdî'nin (v. 1205/1791) ifade ettiğine göre, bu sebepten dolayı Gazzâlî, kendi döneminde *İhyâ'*ı reddeden kimselere cevap olmak ve eserin anlaşılması zor ya da problemlili kısımlarını izah etmek üzere, *el-İntisâr limâ (vekaa) fi'l-İhyâ mine'l-esrâr* isimli eserini yazmıştır.⁴

Gazzâlî *el-İntisâr*'ın ilk kısmında, *İhyâ'*ın karalandığını, okunmasının ve mütalaa edilmesinin engellendiğini, makul bir gerekçe bulunmadığı halde, sadece heva ile bu eserin reddedilmesine fetva verildiğini anlatmış, eseri imla eden kimselerin dalalete düşmekle ve dalalete düşürmekle itham edildiğini bildirmiştir. Gazzâlî'ye göre halihazırdaki vaziyet şaşırtıcı değildir. Zira yol göstericiler ve tahkik ehli gitmiş, çoğunlukla yalancı ve fasıklar kalmıştır. Gazzâlî, *İhyâ'*a karşı sergilenen bu olumsuz tavrın sorumlularını, hakikatte âlim olmamakla, nakıs bir anlayışa sahip olup, velayet nurundan ve marifet bilgisinden mahrum bulunmakla suçlamış, onların hakikati perdelemelerine dört sebebin yol açtığını belirtmiştir. Bu sebepleri cehalet, sabit fikirlilik, dünya sevgisi ve kendi davasını izhar olarak sayan Gazzâlî, cehaletin fikrî açıdan zayıf olmayı, sabit fikirliliğin diğer yol ve usulleri hafife almayı, dünya sevgisinin uzun süren bir gafleti, kendi davasını

kitabı, Niyet ihlas ve doğruluk kitabı, Murâkabe ve muhâsebe kitabı, Tefekkür kitabı, Ölüm ve ölüm sonrasının anılması kitabı. Bu kitapların her birinde de ana başlıkla alakalı konuların ele alındığı alt bölümler bulunmaktadır.

*İhyâ'*da konular işlenirken, öncelikle konuyla ilgili âyet ve hadisler, sonrasında zühd ve takvalarıyla tanınan sahabe ve tabiîn âlimleri ile ilk dönem sûfilerinin sözleri aktarılmıştır. Abdullah b. Mübârek, Hâris el-Muhâsibî, Ebû Tâlib el-Mekkî, Abdülkerim el-Kuşeyrî gibi mutasavvıfların eserleri *İhyâ'*ın tasavvufî konulardaki başlıca kaynaklarıdır. Gazzâlî isim vermeden İhvân-ı Safâ risalelerinden, Ebû Hayyan et-Tevhîdî, İbn Sina, İbn Miskeveyh gibi filozofların eserlerinden ve Râgıp el-İsfahânî'nin yazdığı *ez-Zerî'a ilâ mekârimi's-şerîa* isimli kitaptan da yararlanmış. *İhyâ'*da yer alan hadislerle alakalı olarak yapılan tahrir çalışmaları neticesinde, Gazzâlî'nin *Kütüb-i Sitte* ile birlikte yirmi hadis kitabını esas aldığı tesbit edilmiştir. (Çağrı, 2000, XXII, 10)

⁴ “İhyâü ulûmi'd-dîn” maddesinde Gazzâlî'nin *İhyâ'*daki bazı kavramlara ve görüşlere açıklık getirmek için *el-İmlâ 'alâ işkâlâti (müşkilâti) l-İhyâ'* isimli kitabını kaleme aldığı, bu eserin bazı nüshalarının *el-İmlâ 'alâ keşfi müşkilâti l-İhyâ, el-Ecvibetü'l-müşkileti 'ani'l-es'ileti'l-müşkileti'l-mübekte* ismini taşıdığı ve *İhyâ'* ile birçok defa basıldığı bilgisi yer almaktadır. (Çağrı, 2000, XXII, 12) Bu eser, Sübkî'nin ve Zebîdî'nin *el-İntisâr limâ (vekaa) fi'l-İhyâ mine'l-esrâr* adıyla bahs ettikleri eserdir. bk. <https://wadod.org/vb/showthread.php?t=10442>

izharın ise kibir, kendini beğenmişlik ve riyayı beraberinde getirdiğini ifade etmiştir. (Zebîdî, 1414/1994, I, 31-32; Süyûtî, 1424/2004, I, 314)

Zebîdî, *İhyâ*'a karşı çıkanların isimlerini üçlü bir tasnifle saymış, ilk sırada İbnü'l-Arabî (v. 543/1148), el-Mâzerî (v. 536/1141), et-Turtuşî (v. 520/1126), Kadî İyaz (v. 544/1149) ve Ahmed b. el-Müneyyir'in (v. 683/1284), ikinci sırada İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî (v. 643/1245), Yûsuf ed-Dimeşkî (v. ?), Bedreddin ez-Zerkeşî (v. 794/1392) ve Burhâneddin el-Bigâî[?]'nin (v. 885/1480), ve son sırada ise Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî (v. 597/1201) ile Fahreddin İbn-i Teymiyye'nin (v. 622/1225) isimlerine yer vermiştir. (Zebîdî, 1414/1994, I, 40)

Zebîdî'nin ilk sırada isimlerini saydığı âlimlerden Ahmed b. el-Müneyyir hariç diğerleri, Endülüs ve Kuzey Afrika bölgesindedir.

İhyâ' Kuzey Afrika ve Endülüs'e ulaştıktan sonra, bu bölgelerde bilhassa devrin nüfuzlu fakihleri ve bu bölgelere hükmeden Murâbitlar Devleti sultanı tarafından şiddetli bir muhalefetle karşılanmış ve neticede bu eserin nüshalarının toplanarak yakılmasına hükmedilmiştir. Bu hadise *İhyâ*'ın yazılmasından kısa sayılabilecek bir süre sonra cereyan etmiştir.⁵

Nitekim başta *İhyâ*' olmak üzere Gazzâlî'nin eserlerinin, o hayatta iken Kuzey Afrika ve Endülüs bölgesinde tanınmaya ve yayılmaya başladığı anlaşılmaktadır. Bu, büyük ölçüde, bu bölgelerden gelip de bizzat Gazzâlî'den ders alan talebeleri vasıtasıyla olmuştur. Mesela Abdurrahman b. Ebi'r-Recâ el-Belvî el-Vâdî (v. 545/1150) 480 (1087) senesinde hac vazifesini yaptıktan sonra, Gazzâlî'nin derslerine katılmış, ondan eserlerini okutma hususunda icazet almıştır. 505 (1112) senesinde Meriyye'ye dönen Abdurrahman b. Ebi'r-Recâ, burada Gazzâlî'nin eserlerini okutmuş, bir cemaat da onun derslerine iştirak etmiştir. (İbnü'l-Ebbâr, 1415/1995, III, 24) İbn Huneyn Kurtubî (v. 569) ismiyle meşhur Ali b. Ahmed el-Kinânî de 500 (1107) senesinde haccetmiş, bilahare Gazzâlî'nin derslerine katılmıştır. (İbnü'l-Ebbâr, 1415/1995, III, 210) Ayrıca doğuya giden bazı âlimler de Gazzâlî'nin eserlerini beraberlerinde getirmişlerdir ki, bu âlimlerden biri de, görüşlerine özel bir başlık altında yer verilecek olan Ebü Bekr İbnü'l-Arabî'dir. İbnü'l-Arabî doğudan döndüğünde yanında *İhyâ*' nüshaları da bulunmaktaydı. (İbnü'l-Kattân, [t.y.], s. 71)

Kurtuba Kadilcemaası Ebü Abdullah b. Hamdîn'in (v. 508/1114) *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*'da geçen ifadelerinden anlaşıldığına göre, Gazzâlî'nin eserleri ve bilhassa *İhyâ*' bu bölgelerde bazı kimseler üzerinde büyük bir tesir icra etmiştir. İbn Hamdîn sözkonusu ifadelerinde bir sūfiden bahsetmiş, onun, ilk önce fıkıh ilmini esas alıp, va'z u nasihatte bulunan bir kimse iken, daha sonra Gazzâlî'nin ve sūfiyyenin yoluna adeta tutulduğunu ve fıkıhtan uzaklaştığını, hatta taassupla *İhyâ*' için bir risale dahi kaleme aldığını anlatmıştır. (Zehebî, 1405/1985, XIX, 332)

İhyâ'ın Endülüs ve Kuzey Afrika bölgesinde yayılması üzerine dönemin mâlikî fakihleri, eseri incelemişler, bu eserdeki birçok görüş ve ifadeyi reddetmişler, devrin siyasi otoritesinin de desteğini alarak, tasavvufî muhtevaya sahip bu eserin yasaklanması için büyük bir gayret göstermişlerdir.

Bu durum, öncelikle bu bölgelere hâkim olan İslam anlayışı ile alakalıdır. Zira Doğuda kelâmî, felsefî ekoller ve mezhepler arasında tartışmalar tüm hareketliliği ile sürerken, Kuzey Afrika ve Endülüs bölgesinde genel olarak son derece sade bir İslâm anlayışı hâkim olmuştur (Bardakçı, s.

⁵ Klasik kaynaklarda geçtiğine göre, Gazzâlî *İhyâ*'ı, 488-498 (1095-1105) seneleri arasında telif etmiştir. Maurice Bouyges, bu eserin 488-495 (1095-1101) yılları arasında yazıldığı kanaatindedir. (Çağrı, 2000, XXII, 10) Bu makalede "Murâbitlar Devleti Hükümdarı Ali b. Yusuf b. Taşfîn Döneminde *İhyâ*'ın Yakılması" başlığı altında da geçtiği üzere, *İhyâ*'ın yakılma zamanı için İbnü'l-Kattân, 503 (1109) tarihini vermişse de (İbnü'l-Kattân, [t.y.], s. 70-72), Ebe'l-Hayl diğer rivayetleri de değerlendirilerek 507 (1113/1114) tarihini tercih etmiştir. (Ebe'l-Hayl, 1419/1998, s. 208-209)

326), Kuzey Afrika ve Endülüs'te, genel olarak "taklit ve teslim mezhebi" olan mâlikîlik (Çağrı, İstanbul 1999, XX, 192.) benimsenmiş, bu mezhep aynı zamanda bir istikrar unsuru olarak telakki edilmiştir. (Muhsin, 2009, s. 414) Bu bölgelerde etkin olan mâlikî fukahası ve genel olarak fukahanın yanında yer alıp, fukahanın da desteğini arayan siyasî otorite sahipleri, mâlikî mezhebine aykırı addettikleri görüş ve hareketleri, selef yolundan bir sapma olarak değerlendirmişlerdir. Bu anlayışın etkisiyle, bu bölgelere, özellikle Endülüs bölgesine felsefe ve tasavvufa karşı bir tavır hâkim olmuştur. Her ne kadar bazı dönemlerde felsefî ve tasavvufî hareketler siyasî makamlar tarafından desteklenmiş ve bu bölgelerden de önemli mutasavvıflar ve filozoflar yetişmişse de genel olarak felsefe ve tasavvuf ile iştigal hoş karşılanmamıştır.

Endülüs bölgesinde, tasavvufî ve felsefî fikirlere sahip olması sebebiyle ilk ciddi muhalefet, Muhammed b. Meserre'nin (v. 319/931), şahsına ve taraftarlarına karşı yapılmıştır. Bilhassa Endülüs'te genellikle felsefî düşüncenin (Çağrı, İstanbul 1999, XX, 190) ve tasavvufî hareketin öncüsü kabul edilen (Bardakçı, s. 330) İbn Meserre'nin vefatından sonraki dönemde, takipçileri onun fikirlerini yayarken, gelen tepkiler üzerine Halife III. Abdurrahman, (v. 350/961) 340 (951-52) senesinde bu hareketi bir fermanla yasaklamıştır.⁶ 350 (961) senesine gelindiğinde, Kurtuba Kadi'l-cemaası İbn Zerb, İbn Meserre'nin fikirlerine karşı reddiye yazmış, takipçilerinin takibatı için çaba harcamış, eserlerini, takipçilerinin de bulunduğu bir topluluk huzurunda yaktırmıştır. (Çağrı, 1999, XX, 192)

Tasavvufî ve felsefî hareketlere karşı muhalefet daha sonraki zaman diliminde de devam etmiştir. Sözelimi felsefe ile ilgilenmenin sapıklık olarak addedildiği Kurtuba'da, II. Hişâm (v. 403/1013 [?]) döneminde Hâcib'in felsefe ile ilgilenmeye başladığına dair söylenti çıkmış, bunun üzerine vezir Mansûr, II. Hakem'in zamanında oluşturulan kütüphanede bulunan ve fakihler tarafından zararlı addedilen kitapları toplatarak yaktırmıştır. (Özdemir, 2003, XVIII, 7)

Murâbitlar Devleti zamanında *İhyâ'*a karşı sergilenip *İhyâ'*ın yakılması ile neticelenen muhalefet de bu bölgelerde tasavvufî hareketlere karşı olan muhalefetin en sert örneklerinden birini teşkil etmiştir.

*İhyâ'*ın yakılması hadisesi Murâbitlar Devleti sultanı Ali b. Yûsuf b. Taşfîn⁷ (477/1084-537/1143) (Merçil, 1989, II, 458-459) zamanında vuku bulmuştur. Murâbitlar Devletinin güçlü olduğu bir dönemde hükümdar olan Ali b. Yusuf b. Taşfîn'i kaynaklar, melik ve mütegaliplerden ziyade zâhidlere yakın bir şahsiyet olarak tasvir etmişlerdir. Fakihlerle istişareye çok önem verdiği, hatta onlarla fikir alışverişi yapmadan hiçbir karar almadığı, onunla ilgili olarak verilen bilgiler arasındadır. (Merâkeşî, 1426/2006, s. 130) Esasen Murâbitlar Devletinin temelinde mâlikî fakih olan Abdullah b. Yâsîn'in (v. 451/1059) dînî ıslah hareketi bulunmaktadır ve Abdullah b. Yâsîn'den sonraki sultanlar da genel olarak bu hedefe bağlı kalmışlardır. (Yiğit, 2006, XXXI, 152-155) Ancak Ali b. Yûsuf b. Taşfîn zamanına gelindiğinde, fakihlerin nüfuzu daha önceki devirlere nisbeten çok daha fazla artmıştır. Malikî mezhebinin fûruuna ve uygulanmasına çok önem veren (Merâkeşî, 1426/2006, s. 131) ve kendisi de Mâlikî fikhini bilen (Sübki, 1413/1992, VI, 219) Ali b. Yûsuf b. Taşfîn'e, *-el-Mu'ceb'*de geçtiğine göre-, ancak Mâlikî fûruuna vakıf olan kimseler yakın

⁶ Fermanında onun, sünneti değiştirmeye kalkıştığı, Kur'an'a ve hadislere düşmanlık temâyülü doğurduğu, Kur'an'ın yaratılmışlığını savunduğu, Allah'ın âyetlerini tartışmaya açtığı, tövbe ve şefaati reddettiği, müteşabih âyeti teville yöneldiği, Müslümanlara selam vermediği ve farklı inançta olanları tekfir ettiği bildirilmiştir. (Çağrı, 1999, XX, 192) Ayrıca Fierro'nun verdiği bilgilere göre, İbn Meserre'nin takipçilerinin suçlanmalarına ve tevbe etmelerinin istenmesine dair ferman 340 (952), 345 (956), 346 (957) tarihlerinde Kurtuba merkez camiinde okunmuş ve her bir şehre de okunması için gönderilmiştir. Aynı zamanda halife, memurlarına ve askeri komutanlarına bu hareketin mensuplarının araştırılmasını, Kurtuba'ya sevkedilmek üzere şüphelilerin isimlerinin yazılmasını emretmiştir. (Fierro, 2009, s. 334)

olabilmişlerdir. (Merâkeşî, 1426/2006, s. 131) Bu hususla alakalı olarak İbnü'l-Kattân, bilhassa Kurtuba Kadılcemaası İbn Hamdîn'i sözkonusu etmiş, Ali b. Yusuf b. Taşfîn'in İbn Hamdîn'e hiçbir konuda muhalefet etmediği bilgisini vermiştir. (İbnü'l-Kattân, [t.y.], s. 74) Nitekim kaynaklardan anlaşıldığına göre İbn Hamdîn *İhyâ*'ın yakılmasına fetva veren fakihlerin başında bulunan isimdir. Bu kısımda öncelikle tarihi kaynaklarda aktarıldığı şekliyle *İhyâ*'ın yakılması hadisesinin nasıl cereyan ettiği ele alınacak, sonrasında bu dönemde yaşamış fakihlerin Gazzâlî ve *İhyâ*' ile alakalı görüşleri hakkında bilgi verilecek, bu şekilde *İhyâ*'ın yakılmasına kadar giden zecrî muhalefetin zemini aydınlatılmaya çalışılacaktır.

Murâbitlar Devleti Hükümdarı Ali b. Yusuf b. Taşfîn Döneminde *İhyâ*'ın Yakılması

İhyâ'ın yakılmasını nakleden tarih kaynaklarından biri İbnü'l-Kattân'ın *Nazmu'l-cumân* isimli eseridir. *el-Hulel* sahibi, İbn İzârî ve Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb el-Endelüsî de bu hadiseyi naklederken *Nazmu'l-Cumân*'ı kaynak göstermişlerdir.

Nazmu'l-cumân'da tasvir edildiğine göre, önce Kurtuba'da kadılcemâa İbn Hamdîn'in ve fakihlerin *İhyâ*' hakkında fikir birliğine varmaları neticesinde, Ali b. Yusuf b. Taşfîn bu kitabın yakılmasına kesin karar vermiştir. Bu karar neticesinde *İhyâ*' nüshaları toplatılmış, toplatılan bu nüshalar Kurtuba mescidinin batı kapısı önünde, seçkin bir topluluk huzurunda, yağ dökülerek yakılmıştır. Ayrıca, tüm şehirlere, nerede *İhyâ*' nüshası bulunursa, bu nüshanın sahiplerinin ellerinden alınacağına ve yakılacağına dair resmî bir yazı da gönderilmiştir. İbnü'l-Kattân, yakılma hadisesinin Mağrip bölgesinde devam ettiği bilgisini de vermiş, sonra "Bu cahillerin, bir benzeri daha telif edilmemiş bu kitabı yakmaları, hakka dayanan, sünneti izhar edip, ilmi dirilten bu yüce emirin (Muvahhid Devletinin kurucusu İbn Tûmert) eliyle, mülklerinin sona ermesine, dağılmalarına ve köklerinin sökülmesine sebep olmuştur." ifadelerini kullanmıştır. (*Nazmu'l-Cumân*, [t.y.], s. 70-72)

Nazmu'l-Cumân'ın müellifi İbnü'l-Kattân, (v. [?]) bir muvahhid dâîsi olarak yetişen ve kırk sene üç muvahhid sultanının yakınında bulunup, Muvahhidlerin en önemli devlet adamlarından biri olan İbnü'l-Kattân'ın oğludur. Kendisi de eserini son derece mutaassıp bir Muvahhid tarihçisi olarak kaleme almış, eserinde Murâbitlara karşı çok keskin bir dil kullanmıştır. (Mahmud Ali Mekkî, (*Nazmu'l-Cumân* içinde önsöz), [t.y.], s. 18-48) Bilhassa onun son ifadeleri değerlendirilirken bu durum da göz önüne bulundurulmalıdır.

el-Hulel sahibi *İhyâ*'ın Mağrip ve Endülüs'e ulaşması ile, Kurtuba'da fakihlerin bu eser hakkında konuştuklarını ve ondaki birçok görüşü reddettiklerini ifade ettikten sonra, şu ifadelerle yer vermiştir: "İbnü'l-Kattân dedi: Bilhassa İbn Hamdîn bu konuda çok ileri gitti. Hatta onu okuyan ve onunla amel eden herkesi tekfir etti. Sultanı da o etkiledi. Fakihleri de bu konuda şahit gösterdi. Hepsu bu eserin yakılması hususunda fikir birliğine vardılar. Ali b. Yûsuf b. Taşfîn onların fetvalarını esas alıp, *İhyâ*'ın yakılmasına emretti. Bunun üzerine *İhyâ*' Kurtuba'da yakıldı. Ayrıca, sultan diğer şehirlere de *İhyâ*'ın yakılmasına dair yazı gönderdi ve Mağrip'te de *İhyâ*'ın yakılması devam etti. İbnü'l-Kattân, *İhyâ*'ın yakılmasının onların mülklerinin sona ermesine ve onların dağılmalarına sebep olduğunu da zikretmiştir." (*el-Hulel*, 1399/1979, s. 104)

Görüldüğü üzere *el-Hulel*'de, İbnü'l-Kattân kaynak gösterilmekle birlikte, İbn Hamdîn'in *İhyâ*'ı okuyan ve amel eden herkesi tekfir ettiğine dair bilgi gibi, *Nazmu'l-Cumân*'da bulunmayan başka bilgiler de verilmiştir. Bu durum *el-Hulel* sahibinin, İbnü'l-Kattân'ın konuyla ilgili başka bir aktarımına farklı bir kanaldan ulaşmış olması yahut ismini zikretmediği bir başka kaynağa daha dayanarak kaynakları karıştırması ya da *Nazmu'l-Cumân*'ın elimizdekenden farklı bir nüshasının daha bulunması gibi çeşitli ihtimalleri hatıra getirmektedir.

İbn İzârî ve Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb de İbnü'l-Kattân'ın *Nazmu'l-cumân*'da verdiği bilgileri nakletmişlerdir. (İbn İzârî, 1983, IV, 59), Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb ayrıca bu hadise ile alakalı bir rüya yorumuna da yer vermiştir. (İbnü'l-Hatîb, 1424, I, 222)

*İhyâ'*ın yakılması ile ilgili bilgi veren birincil kaynaklarından bir diğeri ise Abdülvâhid el-Merrâküşî'nin (v. 647/1249-1250) *el-Mu'ceb* isimli eseridir. Bu kaynakta ifade edildiğine göre, fakihler Ali b. Yûsuf b. Taşfîn'e, selefîn kelimini kerih görüp, bu ilimle iştilgal edenleri terkettiğini, bu ilmin dinde bid'at olduğunu, çoğu defa itikadi meselelerde ihtilafa sebebiyet verdiğini anlatarak, onun kelimine ve bu ilmin âlimlerine karşı şiddetli bir tavır almasına sebep olmuşlardır. Ebû Hâmid el-Gazzâlî'nin kitaplarının gelmesi ile, Ali b. Yûsuf b. Taşfîn bu eserlerin yakılmasını emretmiş, bu konuda çok sert davranmış, hatta bu eserleri bulunduranları ölüm ve mal müsaderesi cezaları ile tehdit etmiştir. (Merrâküşî, 1426/2006, s. 131) Ancak, diğer kaynaklarda verilen bilgiler, göz önünde bulundurulduğunda ölüm ve mal müsaderesi şeklindeki cezalara ilişkin bilgi doğruluktan uzak görünmektedir.

Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs isimli eserde de, *Mohamed ibn Toumert et la Théologie de l'Islam dans le Maghreb au XI eme Siècle*, isimli eser ve *el-Mu'nis fi ahhâri İfrigiya ve Tûnis* isimli eser kaynak gösterilerek, sultanın bu hususta çok şiddetli olduğu, idam ve müsadere cezalarını getirdiği (Anan, 1411/1990, III, 79) ifade edilmiştir. Muhtemelen bu bilginin kaynağı el-Merrâküşî'nin *el-Mu'ceb*'idir. Ancak el-Merrâküşî'nin de Muvahhidler Devleti zamanında yetişmiş bir tarihçi olduğu, eserinde Murâbitlar Devleti sultanlarına son derece karşıt bir tavır içinde olduğu hususu nazara alınmalıdır. Diğer taraftan Muvahhidler'den önceki devletlerin; bilhassa Murâbitların kendi kaynaklarının kaybolmuş olduğu hususu da göz önünde bulundurulmalıdır. (Cemâl Bâmî, 2011)

Bu hadise hakkında bilgi veren kaynaklardan *Tabakatü's-şâfi'iyyeti'l-kübrâ*'da ise fakihlerden bahsedilmeksizin, Ali b. Yûsuf b. Taşfîn'in bu kitabı felsefî bilgileri ihtiva etmesi sebebiyle kerih gördüğü ve yaktırdığı ifade edilmiştir. (Sübki, 1413, 1992, VI, 219)

Endülüs ve Mağrip bölgesine dair birincil kaynaklardan olan İbnü'l-Ebbâr'ın *el-Beyânu'l-muğrib, fi ahhâri'l-Endelüs ve'l-Mağrib* isimli eserinde ise İbn Hamdîn'in ismi açıkça zikredilmiş, onun Gazzâlî'nin kitaplarını yaktırdığı bilgisine yer verilmiştir. (İbnü'l-Ebbâr, 1415/1995, III, 182)

Tüm bu bilgiler nazara alındığında, İbn Hamdîn'in diğer nüfuzlu fakihler ile birlikte *İhyâ'*ın yakılmasına fetva verdiği, Ali b. Yûsuf b. Taşfîn'in de bu fetvayı uyguladığı anlaşılmaktadır.⁸ Nitekim bir sonraki bahiste ele alınacak olan fakihlerin ifadelerinden elde edilen bilgiler de vakıanın bu şekilde cereyan ettiğini desteklemektedir.

Her ne kadar bu fetva metni günümüzde mevcut olmasa da Taşfîn b. Ali b. Yûsuf (537/1143-539/1149) zamanında Belenseliler'e gönderilen resmî yazı bu konuda fikir vermektedir. Bu resmî yazıdan *İhyâ'* hakkındaki takibatın, Ali b. Yûsuf b. Taşfîn'den sonra da sürdürüldüğü anlaşılmaktadır.

Sözkonusu resmî yazıda bid'at sahiplerinin, özellikle de Ebû Hâmid el-Gazzâlî'nin kitaplarından birinin farkına varılması durumunda, izinin takip edilmesi, bulunduğu takdirde yakılması, onu gizlemekle itham olunan şahsa da ağır yeminler verdirilmesi emrolunmuştur. (Mûnis, 1420/2000, s. 20) Bu metinden Gazzâlî'nin tüm kitaplarına karşıt bir tutum sergilendiği anlaşılmakla birlikte, diğer kaynaklarda verilen bilgiler nazara alındığında Gazzâlî'nin eserlerine karşı olan muhalefetin mihverinde *İhyâ'*ın bulunduğu neticesi çıkmaktadır.

Burada üzerinde durulması gereken bir diğer husus ise, *İhyâ'*ın yakılması karşısında devrin tüm fakihlerinin aynı şekilde düşünmemiş olduğudur.

Her ne kadar -yukarıda da geçtiği üzere- kaynakların bazısında *İhyâ'*ın yakılması hadisesi ile ilgili olarak, fakihlerin tümünün fetva üzerinde icma ettikleri bilgisi yer alsada bu bilginin doğru

⁸ Bazı çalışmalarda, bazı modern kaynaklara dayanarak, fetvayı veren kadının Kadı İyaz olduğu ifade edilmişse de (Bozkurt, 2017, s. 252-253) bu doğru değildir.

olmadığı, bu bölgedeki bazı fakihlerin *İhyâ*'ın yakılmasına karşı çıktığı anlaşılmaktadır. Mesela Ebu'l-fazl Yûsuf b. Muhammed İbnü'n-Nahvî (v. 513/1119) teftiş ameliyyesi sırasında mecbur kılınan yeminlerin bağlayıcı olmadığına dair fetva vermiştir. Aynı kaynakta onun Gazzâlî'yi desteklediğine, hatta bu hususta Ali b. Yusuf b. Taşfîn'e bir yazı gönderdiğine dair rivayet de bulunmaktadır. *İhyâ*'ı otuz bölüm olarak çoğaltan bu âlimin Ramazan ayının başlamasıyla her gün bir bölüm okuduğu ve “Keşke ömrümde bu eserden başkasına bakmasaydım.” ifadelerini kullandığı da rivayet olunmuştur. (et-Teşevvüf, 1997, s. 95-96)

İbnü'l-Bercî olarak bilinen, müftî ve fakih Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Cüzâmî[?]’nin (v. 509/1116) de *İhyâ*'ın yakılmasına karşı bir fetvası bulunmaktadır. Bu fetvasıyla, İbnü'l-Bercî sultanın emrine uyup da Gazzâlî'nin kitaplarını yakan kimselerin, Müslümanların mallarını itlaf etmeleri sebebiyle, bu kitapların kıymetlerini tazminle mükellef olduklarını, ayrıca bu kimselerin tedip edilmelerinin de gerekli olduğunu bildirmiştir. İbnü'l-Bercî, daha sonra bu fetvayı Meriyye fukahasına ve meşâyihine göndermiş, onların her biri de İbnü'l-Bercî'nin ilim ve zühdünü tasdik ederek, kendi hatlarıyla “filan da bunu söylüyor” şeklinde yazmışlardır. Bunun üzerine Kadılcemaa İbn Hamdîn Meriyye kadısını azletmiştir. (İbnü'l-Ebbâr, 1415/1995, III, 182; es-Süleymânî, (*Kanûnu't-te'vîl* içinde), s. 64)

Mağripli'li fakihlerden Şeyh Ebu'l-Hasen Ali b. Hirzihim ise daha önce *İhyâ*'ın yakılmasını onaylayıp desteklemişken, daha sonra bu eserin müdafii olmuştur. (<https://www.maghress.com/almithaq/4266>) et-Teşevvüf'te onun değişimine gördüğü bir rüyanın sebep olduğu nakledilmiştir. İbn Hirzihim bir sene süresince vaktini *İhyâ*' ile iştigale hasrederek, *İhyâ*'ın tenkide açık meselelerini çıkarmış ve bu eserin yakılmasına taraftar olup buna azmetmiştir. Ancak rüyasında, bir nida üzerine seksen celde ile cezalandırıldığını görmüş, uyandığında bunun acısını bedeninde bir süre daha hissetmiştir. Bu rüyayı ve rüya sonrasında yaşadıklarını ilâhî bir îkaz olarak değerlendirip tövbe eden İbn Hirzihim, bu rüyadan sonra *İhyâ*'ı tekrar incelediğini, Kitab'a ve Sünnete muvafik bulduğunu anlatmıştır. (et-Teşevvüf, 1997, s. 168-169)

Ayrıca, Muhammed el-Hâtî'nin ifade ettiğine göre Murâbitlar devleti zamanında bilhassa Orta Mağrib'de yaşayan fakihlerin birçoğu bu konuda görüş beyan etmemiştir. (Hâtî, <http://www.aljounaid.ma/article.aspx?c=5786>)

İhyâ'ın yakılmasının hangi sene gerçekleştiği hususunda tarihi kaynaklarda farklı bilgiler bulunmaktadır. İbnü'l-Kattan, *İhyâ*'ın yakılması hadisesinin 503 (1109) senesinde vuku bulduğu bilgisini vermiş, ayrıca İmam Gazzâlî'nin ders halkasında bulunan el-Hâcc es-Salih el-Mûsin'den ulaşan bir rivayeti de eserinde nakletmiştir. Bu rivayete göre İmam Gazzâlî, ders esnasında Mağrib'ten gelen bir şahıstan *İhyâ*'nın yakıldığı haberini aldığı anda, “Allah'ım sen de onların mülklerini darmadağın et.” diye beddua bulunmuş, orada bulunanlar da buna “Âmin.” demişler, daha sonra aldığı haberin sıhhatini teyidden sonra aynı bedduayı tekrarlamıştır. (İbnü'l-Kattân, [t.y.], s. 70-72)

Günümüz araştırmacılarından Muhammed b. İbrâhim Ebe'l-Hayl, Verenşerîsî'nin 507 (1113) tarihini verdiğini, İbni İzârî'nin ise İbnü'l-Kattân'dan nakilde bulunmuş olmakla birlikte, hadiseyi 507 senesi olaylarının siyakında anlattığını (İbn İzârî, 1983, IV, 56-59) ifade etmiş, rivayetleri sorgulayan Muhammed el-Gablî'nin, hadisenin Gazzâlî'nin vefatından önce vuku bulduğuna dair rivayetin kabule şayan olmadığına dair görüşünü aktararak, bu görüşü tercih etmiştir. (Ebe'l-Hayl, 1419/1998, s. 208-209)

Her ne kadar son dönem yazarlarından İbrahim Harekât, yakılma hadisesinin vukuunu kesin olarak reddetmişse de bu iddia kabule elverişli değildir. (nakleden: es-Süleymânî, (*Kanunu't-te'vîl* içinde), 1406/1986, s. 55.)

Murâbitlar Devleti ulema ve umerâsının yoğun muhalefetine rağmen, Endülüs bölgesinde bu dönemde İbn Berrecân, İbnü'l-Ârif, İbn Kasî gibi iz bırakmış sûfiler yetişmiş, Gazzâlî'den etkilenmiş

olan bu sūfîler de yoğun bir baskıya ve takibata maruz bırakılmışlardır. (Karadeniz, 1999, XIX, 371; Azamat, 1999, XX, 523; Alkan, 2014, s. 125) İbn Tûmert (v. 524/1130) önderliğinde Ali b. Yûsuf b. Taşfîn'e isyan eden Muvahhidler, hakimiyet alanlarını giderek Murâbitlar aleyhine genişletirken, bu süreçte Murâbitlar'daki aşırı tasavvuf ve Gazzâlî karşıtlığının neden olduğu hoşnutsuzluk da önemli bir rol oynamıştır. İsimleri geçen sūfîlerin etrafında oluşan hareketler çeşitli isyanlar çıkarmışlar, kimi zaman Muvahhidler'le ittifaklar kurmuşlar, bu şekilde Murabitlar Devletinin yıkılmasına giden süreçte, bu devletin zayıflayıp güç kaybetmesine sebebiyet vermişlerdir. (Alkan, 2014, s. 18-19)

Dönemin Endülüs ve Kuzey Afrika Bölgesine Mensub Fakihlerinin Gazzâlî ve İhyâ' ile Alakalı Görüşleri

Bu kısımda, başta eserin yakılmasına fetva veren fakihlerden İbn Hamdîn olmak üzere, Turtûşî, Mâzerî, İbnü'l-Arabî ve Kadî İyâz'ın Gazzâlî ve İhyâ' ile alakalı görüşleri hakkında, bilgi verilecektir. İhyâ'ın yakılması hadisesinin cereyan ettiği dönemde yaşamış olan ve kendileri de İhyâ'a karşıt tavır sergilemiş bulunan fakihlerden isimlerine ve -sınırlı da olsa- görüşlerine ulaşıldığımız, bu âlimlerdir.

Bu fakihlerin görüşleri, İhyâ'a karşı olan muhalefetin sebeplerinin anlaşılabilmesi açısından oldukça mühimdir. Aynı zamanda bu görüşler, zikredilen dönemde Endülüs ve Kuzey Afrika bölgelerine hâkim dînî anlayış hakkında da önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

Bu fakihlerin görüşleri ele alınırken, Zehebî'nin *Siyeru A'lâmi'nübelâ* isimli eseri ile Sübkî'nin *Tabakatü's-şâfiyyetti'l-kübrâ*'sı kaynak olarak kullanılmıştır. Sübkî sadece Mâzerî ve Turtûşî'nin görüşlerini nakletmiş, aynı zamanda naklettiği görüşlerin tenkidini de yapmıştır. Bu çalışmada Mâzerî ve Turtûşî'nin görüşlerinin yer aldığı kısımların dipnotlarında Sübkî'nin tenkitlerine de yer verilmiştir.

Daha önce de değinildiği üzere, bu dönemde Endülüs ve Mağrip'te yaşayan fakihlerden İhyâ'ın yakılmasına karşı çıkan fakihler de bulunmuştur. Ancak, mevcut kaynaklarda bu fakihlerle alakalı olarak verilen bilgiler oldukça sınırlıdır ve bir önceki bahiste büyük ölçüde zikredilmiştir.

İbn Hamdîn'in⁹ Gazzâlî ve İhyâ ile Alakalı Görüşleri

Kaynaklarda verilen bilgilerden anlaşıldığına göre, Kurtuba kadılcemaası İbn Hamdîn eserin yakılmasına fetva veren fakihlerden olduğu gibi, bu bölgelerde eseri ilk tenkid eden âlimlerden de biridir. Bu bakımdan, İbn Hamdîn'in Gazzâlî ve İhyâ' hakkındaki görüşleri özel bir önem arz etmektedir.

Zehebî'nin *Siyeru A'lâmi'nübelâ*'da aktardığına göre, İbn Hamdîn bir sūfiden bahsederken, Gazzâlî için "onların bid'atlarının imamı" ifadesini kullanmış, Gazzâlî'yi bid'at ehli olmakla, dine aykırı hikayeler anlatmakla suçlamıştır. Onun, mezkûr sūfinin "Gazzâlî'nin kitabı vasıtasıyla tasavvuf yoluna girerek fıkıhtan çıktığı"na dair ifadeleri bilhassa önemlidir. Buradan onun, Gazzâlî'nin yolunu, fıkha aykırı gördüğü, fıkıh dairesinin haricinde telakki ettiği anlaşılmaktadır.

İbn Hamdîn, Gazzâlî'nin ifadelerine atıfla,¹⁰ Gazzâlî'nin, İhyâ'ın ihtiva ettiği ilmin, ancak onun yolundan yürüyenlerin ıtıla olup, gizliliklerini kavrayabileceği Rububiyetin sırrına dair

⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdilaziz b. Hamdîn et-Tağlibî el-Endelüsî el-Mâlikî.

439 senesinde doğan İbn Hamdîn, Kurtuba'da önce şûrada yer almış, daha sonra Yûsuf b. Taşfîn zamanında Kurtuba'da kadi'l-cemaa'lîk makamına getirilmiştir ve vefatına kadar bu görevde kalmıştır. Zehebî, İbn Hamdîn hakkında, onun ilim sahibi bir şahsiyet olduğu ve eserlerinin bulunduğu bilgisini vermiştir. Kendisi aynı zamanda şair ve edipti. İbn Hamdîn hicri 508 senesinde vefat etmiştir. (Zehebî, 1405/1985, XIX, 422; İbn Beşkûvâl, 1374/1955, s. 539)

¹⁰ Gazzâlî'nin, Muâmele ilminin Mükâşefe ilmüne vesile olması ile alakalı ifadeleri, İhyâ'da şu şekilde geçmektedir:

olduğunu, ayrıca onun (yani Gazzâlî'nin) bu ilmin ancak kendilerinin bilebildiği mükâşefe ilmine götüren muamele ilminden olduğunu zannettiğini ifade etmiştir. Bu ifadelerinden sonra İbn Hamdîn, ağır sözler sarfetmiş, Gazzâlî'nin açtığı yolda yürüyen kimselerin, onun alemlerini dikip hükümlerini vaz ettiği dalâlet üzere olacaklarını bildirmiştir. (Zehebî, 1405/1985, XIX, 332)

Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'da İbn Hamdîn'in, Gazzâlî'den yaptığı nakillere de yer vermiştir. Bu nakiller İbn Hamdîn'in Gazzâlî'nin hangi görüşlerini reddettiği hakkında fikir vermektedir.¹¹

“وَأَمَّا حَمَلْنِي عَلَى تَأْسِيسِ هَذَا الْكِتَابِ عَلَى أَرْبَعَةِ أَرْبَاعٍ أَمْرَانِ: أَحَدُهُمَا وَهُوَ الْبَاعِثُ الْأَصْلِيُّ أَنَّ هَذَا التَّرْتِيبَ فِي التَّحْقِيقِ وَالتَّفْهِيمِ كَالضَّرُورَةِ، لِأَنَّ الْعِلْمَ الَّذِي يَتَوَجَّهُ بِهِ إِلَى الْآخِرَةِ يَنْقَسِمُ إِلَى عِلْمِ الْمَعَامَلَةِ وَعِلْمِ الْمَكَاشِفَةِ، وَأَعْنِي بِعِلْمِ الْمَكَاشِفَةِ مَا يَطْلُبُ مِنْهُ كَشْفُ الْمَعْلُومِ فَقَطْ، وَأَعْنِي بِعِلْمِ الْمَعَامَلَةِ مَا يَطْلُبُ مِنْهُ مَعَ الْكَشْفِ الْعَمَلُ بِهِ، وَالْمَقْصُودُ مِنْ هَذَا الْكِتَابِ عِلْمَ الْمَعَامَلَةِ فَقَطْ دُونَ عِلْمِ الْمَكَاشِفَةِ الَّتِي لَا رِخْصَةَ فِي إِيدَاعِهَا الْكُتُبِ، وَإِنْ كَانَتْ هِيَ غَايَةَ مَقْصِدِ الطَّالِبِينَ وَمَطْمَعِ نَظَرِ الصَّادِقِينَ، وَعِلْمِ الْمَعَامَلَةِ طَرِيقَ إِلَيْهِ، وَلَكِنْ لَمْ يَتَكَلَّمِ الْأَنْبِيَاءُ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ مَعَ الْخَلْقِ إِلَّا فِي عِلْمِ الطَّرِيقِ وَالْإِرْشَادِ إِلَيْهِ...” (Gazzâlî, [t.y.], I, 3-4)

“ذَوَاتُ الْخَلْقِ جَوْهَرٌ وَعَرَضٌ وَذَاتُ اللَّهِ مَقْدَسٌ عَنْهُ، وَلَا يَنْبَغُ مَا لَيْسَ بِجَوْهَرٍ وَعَرَضُ الْجَوْهَرِ وَالْعَرَضُ، فَكَذَا صِفَاتُهُ لَا تَنْبَغُ صِفَاتُ الْخَلْقِ، وَهَذِهِ الْحَقَائِقُ دَاخِلَةٌ فِي عِلْمِ الْمَكَاشِفَةِ وَوَرَاءَ سِرِّ الْقَدَرِ الَّذِي مَنَعَ مِنْ إِفْشَائِهِ، فَلَنْقُصِرَ عَنْ ذِكْرِهِ.” (Gazzâlî, [t.y.], II, 25)

“...مَعْنَى كَوْنِهِ رَيْثَانِيًّا أَنَّهُ مِنْ أَسْرَارِ عُلُومِ الْمَكَاشِفَةِ، وَلَا رِخْصَةَ فِي إِظْهَارِهِ إِذَا لَمْ يَظْهَرِ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ...” (Gazzâlî, [t.y.], III, 281)

¹¹ Bu nakiller şu şekildedir: (Bu nakillerin tercümesi Zehebî'nin aktarımı esas alınarak yapılmış, akabinde bu kısımların Arapça metni karşılaştırma imkanı sunması açısından *İhyâ*'da geçtiği şekliyle verilmiştir.)

İbn Hamdîn, Gazzâlî'nin, bu ilimden (mükâşefe) elde edilebilecek en az hissenin “bu ilmi tasdik”, bu ilmi inkâr eden için en küçük cezanın ise, “ondan hiçbir zevki tadamamak” olduğunu söylediğini ifade etmiştir. (Zehebî, 1405/1985, XIX, 332) Bu kısım *İhyâ*'da şu şekilde geçmektedir:

“وَقَالَ آخَرُ: “مَنْ كَانَ فِيهِ حَصْلَتَانِ لَمْ يَفْتَحْ لَهُ بَشْيَءٌ مِنْ هَذَا الْعِلْمِ: بَدْعَةٌ أَوْ كِبَرٌ...” وَقِيلَ: “مَنْ كَانَ مَحْبِبًا لِلدُّنْيَا أَوْ مَصْرًا عَلَى هَوَى لَمْ يَتَحَقَّقْ بِهِ، وَقَدْ يَتَحَقَّقُ بِسَائِرِ الْعُلُومِ، وَأَقْلَبُ عُقُوبَةَ مَنْ يَنْكَرُهُ أَنَّهُ لَا يَذُوقُ مِنْهُ شَيْئًا...” وَيَنْشُدُ عَلَى قَوْلِهِ “وَارِضْ لِمَنْ غَابَ عَنْكَ غَيْبَتُهُ... فَذَاكَ ذَنْبٌ عَقَابَهُ فِيهِ...” (Gazzâlî, [t.y.], I, 19)

Zehebî, gelecek ifadeleri “İbn Hamdîn söyledi” gibi bir açık ifade kullanmadan nakletmiştir. Ancak onun, Gazzâlî'ye ait bu ifadeleri, İbn Hamdîn'in Gazzâlî'ye dair tenkitlerini ele aldığı kısımda zikretmesi, bu ifadelerin de İbn Hamdîn tarafından tenkit sadedinde dile getirilen hususlar olmasını muhtemel kılmaktadır:

“(Gazzâlî) “Ahrarın göğüsleri sırların kabirleridir.” (dedi.) (Zehebî, 1405/1985, XIX, 333) Bu kısım *İhyâ*'da şu şekilde geçmektedir: (Gazzâlî, [t.y.], II, 179) “صدور الأحرار قبور الأسرار...”

“(Gazzâlî) “Kim Rububiyetin sırrını ifşâ ederse, küfre girer.” (dedi.) (Zehebî, 1405/1985, XIX, 333) Bu kısım *İhyâ*'da şu şekilde geçmektedir: (Gazzâlî, [t.y.], I, 70) “إفشاء سِرِّ الرُّبُوبِيَّةِ كُفْرٌ...”

“أسرار هذا العلم لا يجوز أن تسطر في كتاب، فقد قال العارفون: “إفشاء سِرِّ الرُّبُوبِيَّةِ كُفْرٌ...” (Gazzâlî, [t.y.], IV, 246)

“(Gazzâlî, Hallac gibi sözler söyleyenin öldürülmesini on kişinin ihyasından daha hayırlı görmüştür.” (Zehebî, 1405/1985, XIX, 333) Bu kısım *İhyâ*'da şu şekilde geçmektedir:

“وَأَمَّا الشُّطْحُ، فَنَعْنِي بِهِ صَنْفَيْنِ مِنَ الْكَلَامِ أَحَدُهُنَّ بَعْضُ الصُّوْفِيَّةِ. أَحَدُهُمَا الدَّعَاوِي الطَّوِيلَةُ الْعَرِضَةُ فِي الْعِشْقِ مَعَ اللَّهِ تَعَالَى وَالْوَصَالِ الْمَعْنِي عَنِ الْأَعْمَالِ الظَّاهِرَةِ حَتَّى يَنْتَهِيَ قَوْمٌ إِلَى دَعْوَى الْإِتِّحَادِ وَارْتِفَاعِ الْحُبَابِ وَالْمُشَاهَدَةِ بِالرُّؤْيَةِ وَالْمُشَافَهَةِ بِالْحِطَابِ، فَيَقُولُونَ: “قِيلَ لَنَا: “كَذَا وَقَلْنَا كَذَا...” وَيَتَشَبَّهُونَ فِيهِ بِالْحَسَنِ بْنِ مَنْصُورِ الْحَلَّاجِ الَّذِي صَلَبَ لِأَحْلِ إِطْلَاقِ كَلِمَاتٍ مِنْ هَذَا الْجِنْسِ، وَيَسْتَشْهَدُونَ بِقَوْلِهِ “أَنَا الْحَقُّ”، وَبِمَا حَكِيَ عَنْ أَبِي يَزِيدِ الْبِسْطَامِيِّ أَنَّهُ قَالَ: “سِحْرَانِي سِحْرَانِي”. وَهَذَا فَرْقٌ مِنَ الْكَلَامِ عَظِيمٌ ضَرَرُهُ فِي الْعَوَامِ حَتَّى تَرَكَ جَمَاعَةً مِنْ أَهْلِ الْفَلَاحَةِ فَلَاحَتَهُمْ وَأَظْهَرُوا مِثْلَ هَذِهِ الدَّعَاوِي، فَإِنَّ هَذَا الْكَلَامَ يَسْتَلْذُهُ الطَّبِيعُ، إِذْ فِيهِ الْبَطَالَةُ مِنَ الْأَعْمَالِ مَعَ تَرْكِيَةِ النَّفْسِ بِدَرْكِ الْمَقَامَاتِ وَالْأَحْوَالِ، فَلَا تَعْجَزُ الْأَغْيَابُ عَنْ دَعْوَى ذَلِكَ لِأَنْفُسِهِمْ وَلَا عَنِ تَلَقُّفِ كَلِمَاتٍ مَخْبِطَةٍ مَزْحَرَفَةٍ، وَمَهْمَا أَنْكَرَ عَلَيْهِمْ ذَلِكَ لَمْ يَعْجَزُوا عَنْ أَنْ يَقُولُوا: “هَذَا إِتْكَارٌ مَصْدَرُهُ الْعِلْمُ وَالْجِدَالُ وَالْعِلْمُ حُبَابٌ وَالْجِدَالُ عَمَلُ النَّفْسِ...” وَهَذَا الْحَدِيثُ لَا يَلُوحُ إِلَّا مِنَ الْبَاطِنِ بِمَكَاشِفَةِ نُورِ الْحَقِّ، فَهَذَا وَمِثْلُهُ تَمَّ قَدْ اسْتَطَارَ فِي الْبِلَادِ شَرُّهُ وَعَظُمَ فِي الْعَوَامِ ضَرَرُهُ حَتَّى مِنْ نَطْقِ بَشِيءٍ مِنْهُ قَتَلَهُ أَفْضَلُ فِي دِينِ اللَّهِ مِنْ إِحْيَاءِ عَشْرَةٍ...” (Gazzâlî, [t.y.], I, 36)

“(Gazzâlî dedi ki:) “(Bazıları dediler ki:) “Rububiyetin bir sırrı vardır. Şayet rububiyetin sırrı izhar edilirse nübüvvet batıl olur. Nübüvvetin de bir sırrı vardır, şayet o sır keşf olunsa ilim batıl olur. İlmin de bir sırrı vardır, şayet bu sır keşf olunsa, hükümler geçersiz olur.” Şayet bu sözün sahibi nübüvvetin, anlayışlarının kusurlu olması sebebiyle zayıflar hakkında geçersiz olmasını kastetmiyorsa, söylediği doğru değildir. Zira doğru olan çelişkili olmaz. Kâmil olan kimse marifetinin nurunun, verasının nurunu söndürmediği kimsedir.” (Zehebî, 1405/1985, XIX, 333) Bu kısım *İhyâ*'da şu şekilde geçmektedir:

“وَقَالَ بَعْضُهُمْ: “لِلرُّبُوبِيَّةِ سِرٌّ، لَوْ أَظْهَرَ لِبَطَلَتِ النَّبُوءَةُ، وَلِلنَّبُوءَةِ سِرٌّ، لَوْ كَشَفَ لِبَطَلِ الْعِلْمِ، وَلِلْعِلْمِ بِاللَّهِ سِرٌّ لَوْ أَظْهَرُوهُ لِبَطَلَتِ الْأَحْكَامُ، وَهَذَا الْقَائِلُ إِنْ لَمْ يَرِدْ بِذَلِكَ بَطْلَانِ النَّبُوءَةِ فِي حَقِّ الضَّعْفَاءِ لَقُصِرَ فَهْمُهُمْ فَمَا ذَكَرَهُ لَيْسَ بِحَقٍّ، بَلِ الصَّحِيحُ أَنَّهُ لَا تَنَاقُضَ فِيهِ، وَأَنْ الْكَامِلُ مَنْ لَا يَطْفِئُ نُورَ مَعْرِفَتِهِ نُورَ وَرَعِهِ وَمَلَكَ الْوَرَعَ النَّبُوءَةَ...” (Gazzâlî, [t.y.], I, 100)

İbn Hamdîn, Gazzâlî'nin uzlet konusunu işlediği ifadelerini de nakletmiş,¹² daha sonra bu ifadelere telmihen, Gazzâlî'yi, elbisesine bürünüp başını da cübbesinin yenine girdirip, Hakkın nidasını iştikten alıkoyacağı için, Kur'an'la ve hadis kitapları ile iştiğal etmemekle itham etmiştir.

İbn Hamdîn'e göre Gazzâlî adeta şöyle demiştir: "Selefin yolunu terkedin, benim emrettiğim yola girin." (Zehebî, 1405/1985, XIX, 332)

Bu ifadelerinden İbn Hamdîn'in *İhyâ'*ı Kur'an'a, Sünnet'e ve selef akîdesine aykırı telakki ettiği çok açık bir şekilde anlaşılmaktadır.

Zehebî'nin ifadesi ile İbn Hamdîn Gazzâlî için çok ağır ifadeler kullanmış, ileri gitmiş ve onu tekfir etmiştir. (Zehebî, 1405/1985, XIX, 332) Zehebî, onun Gazzâlî'nin görüşlerini redd için bir kitap telif ettiği bilgisini de vermiştir. (Zehebî, 1405/1985, XIX, 422)

"Gazzâlî ârif hakkında şöyle dedi: "Ona hakkın nurları tecelli eder, halka gizli olan remizli ilimler ona açılır. Böylece o nübüvvetin manasını ve bizim hakikati üzere değil de zahiri üzere anlayabildiğimiz Şeriat'ın lafızları ile vârid olan (manaların) tümünü bilir." (Zehebî, 1405/1985, XIX, 333) (Bu kısım *İhyâ'* da bulamadım)

İbn Hamdîn, Gazzâlî'nin kimden aktardığını belirtmeden yaptığı şu nakli de tenkit konusu yapmıştır: "Onu ilk zamanlarında gördüğünde dost dersin, son zamanlarında gördüğünde ise zındık." Gazzâlî'nin bu sözle ilgili açıklamalarını eleştiren İbn Hamdîn "Zındık ismi ancak farzları yapmayana denilir, nâfileleri durdurana değil." ifadelerini kullanmıştır. (Zehebî, 1405/1985, XIX, 333) Bu kısım *İhyâ'* da şu ifadelerle geçmektedir:

"وَيُذَكِّرُ ذَلِكَ قَالِ بَعْضُهُمْ: "مَنْ رَأَى فِي الْبَدَايَةِ صَارَ صَدِيقًا، وَمَنْ رَأَى فِي النِّهَايَةِ صَارَ زَنْدِيقًا، إِذِ النِّهَايَةُ تَرُدُّ الْأَعْمَالَ إِلَى الْبَاطِنِ وَتَسْكُنُ الْجَوَارِحَ إِلَّا عَنِ رَوَاتِبِ الْفَرَايِضِ، فَيَتَرَى لِلنَّاطِقِينَ أُمَّةً بَطَّالَةً وَكَسَلًا وَإِهْمَالًا وَهَيْهَاتَ" (Gazzâlî, [t.y.], I, 51)

İhyâ' da geçtiği üzere bu kısmın tercümesi ise şu şekildedir: Gazzâlî bir şeyhin şu ifadelerini nakletmiştir: "Beni ilk zamanlarımda görenler "Siddik olmuştur.", son demlerimde görenler ise "Zındık olmuştur." derler. Sonra Gazzâlî, bu ifadeleri şu şekilde açıklamıştır: "Çünkü sonunda ameller dıştan batına intikal eder, dış organlar, farzları (eda) dışında, istirahat çekilir. Görenler bunun tembellik ve ihmal olduğunu zanneder. Halbuki hiç de öyle değildir."

¹² Gazzâlî'nin zikir ve uzletle alakalı ifadelerinin tercümesi şu şekildedir: "Bil ki, tasavvuf erbabının meyli, ta'lîmle elde edilen ilimlere değil, ilhamla elde edilen ilimlerdir. ... (Sûfî) kalbini tüm himmetlerden boşaltarak oturur ve ne Kur'an tilaveti ile ne de tefsir ya da hadis kitapları üzerinde düşünmekle fikrini bölmez. Bilakis Allah'tan başka hiçbir şeyi hatırında tutmamaya çalışır. Halvette oturduktan sonra, huzur-u kalp ile, lisanıyla sürekli "Allah Allah Allah" demeye devam eder. Bu dilini hareket ettirmeyi bıraktığı halete kadar sürer." Bu kısım *İhyâ'* da şu ifadelerle geçmektedir:

"فَاعْلَمْ أَنَّ مِيلَ أَهْلِ النَّصُوفِ إِلَى الْعُلُومِ الْإِلْهَامِيَّةِ دُونَ التَّعْلِيمِيَّةِ ... يَجْلِسُ فَارِغَ الْقَلْبِ بِمَجْمُوعِ الْهَيْمِ وَلَا يَفْرُقُ فِكْرَهُ بِقِرَاءَةِ قُرْآنٍ وَلَا بِالتَّأَمُّلِ فِي تَفْسِيرِهِ وَلَا بِكُتُبِ حَدِيثٍ وَلَا غَيْرِهِ بَلْ يَجْتَهِدُ أَنْ لَا يَحْطُرَ بِإِلَهِ شَيْءٍ سِوَى اللَّهِ تَعَالَى فَلَا يَزَالُ بَعْدَ جُلُوسِهِ فِي الْخُلُوعِ قَائِلًا بِلِسَانِهِ "اللَّهُ اللَّهُ" عَلَى الدَّوَامِ مَعَ حُضُورِ الْقَلْبِ حَتَّى يَنْتَهِيَ إِلَى حَالَةٍ يَتْرَكَ تَحْرِيكَ اللِّسَانِ. " (Gazzâlî, [t.y.], III, 19-20)

Zehebî'nin eserinde yer aldığına göre, İbn Hamdîn, Gazzâlî'nin uzletle alakalı geçen ifadelerini şu şekilde nakletmiştir: "Tasavvuf erbabı ta'lîmle elde edilen ilimlere değil, ilhamla elde edilen ilimlere yöneldiler. (Sûfî) kalbi tüm (dünyevî) himmetlerden boş olarak, devamlı olarak "Allah, Allah, Allah diyerek oturur, kalbini boşaltır ve ne (Kur'an) tilaveti ne de hadis kitapları ile meşgul olmaz." (Zehebî, 1405/1985, XIX, 333-334)

İbn Hamdîn uzletle alakalı olarak şu kısım da nakletmiştir. "Bu noktaya ulaşıncı, karanlık bir evde halvet gerekir ve elbisesine bürünür. Ve işte o zaman Hakk'ın "Ey örtüsüne bürünen." (Müzemmil, 73/1), "Ey elbisesine bürünen." (Müddessir, 74/1); nidasını duyar." (Zehebî, 1405/1985, XIX, 333-334) *İhyâ'* da ilgili kısım şu şekilde geçmektedir:

"وَأَمَّا حَيَاةُ الْخُلُوعِ، فَفَائِدَتُهَا دَفْعُ الشَّوَاغِلِ وَضَبْطُ السَّمْعِ وَالْبَصَرِ، فَأَتَمُّهَا دَهْلِيزُ الْقَلْبِ، وَالْقَلْبُ فِي حَكْمِ حَوْضٍ تَنْصَبُ إِلَيْهِ مِيَاهُ كَرِيمَةٍ كَدْرَةً قَدْرَةً مِنَ الْأَخَارِ الْجَوَائِزِ، وَمَقْصُودُ الرِّيَاضَةِ تَفْرِيفُ الْحَوْضِ مِنْ تَلْكَ الْمِيَاهِ وَمِنَ الطَّلِينِ الْحَاصِلِ مِنْهَا لِيَتَفَجَّرَ أَصْلُ الْحَوْضِ فَيَخْرُجَ مِنْهُ الْمَاءُ النَّظِيفُ الطَّاهِرُ، وَكَيْفَ يَصْبُحُ لَهُ أَنْ يَنْجَحَ الْمَاءُ مِنَ الْحَوْضِ وَالْأَخَارِ مَفْتُوحَةً إِلَيْهِ، فَيَنْجَدُّ فِي كُلِّ حَالٍ أَكْثَرَ مِمَّا يَنْقُصُ، فَلَا يَدُ مِنْ ضَبْطِ الْجَوَائِزِ إِلَّا عَنِ قَدْرِ الضَّرُورَةِ، وَلَيْسَ يَتَمُّ ذَلِكَ إِلَّا بِالْخُلُوعِ فِي بَيْتٍ مَظْلَمٍ، وَإِنْ لَمْ يَكُنْ لَهُ مَكَانٌ مَظْلَمٌ فَلْيَلْفُ رَأْسَهُ فِي جَيْبِهِ أَوْ يَتَدَثَّرْ بِكِسَاءٍ أَوْ إِزَارٍ، فَفِي مِثْلِ هَذِهِ الْحَالَةِ يَسْمَعُ نِدَاءَ الْحَقِّ وَيَشَاهِدُ جَلَالَ الْحَضْرَةِ الرَّبُّوبِيَّةِ، أَمَّا تَرَى أَنَّ نِدَاءَ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بَلَّغُهُ وَهُوَ عَلَى مِثْلِ هَذِهِ الصِّفَةِ، فَقِيلَ لَهُ ﴿يَا أَيُّهَا الْمَرْمَلُ﴾ [سُورَةُ الْمَرْمَلِ، 1/73]، ﴿يَا أَيُّهَا الْمُدَّثِّرُ﴾ [سُورَةُ الْمُدَّثِّرِ، 1/74]. (Gazzâlî, [t.y.], III, 76)

Turtûşî'nin¹³ *İhyâ* ve Gazzâlî ile Alakalı Görüşleri

Endülüslü âlim Ebu Bekir et-Turtûşî'nin bilhassa *İhyâ*'ın yakılması hadisesinin gerekçesi ile alakalı olarak verdiği bilgiler, bu hadisenin daha iyi anlaşılmasına katkı sağlayacak mahiyettedir. Bu kısımda öncelikle onun Gazzâlî ve *İhyâ*' hakkındaki görüşlerine temas edilecek, sonra onun yakma hadisesinin gerekçesine ilişkin izahlarına yer verilecektir.

Zehebî'nin naklettiğine göre, Turtûşî, Gazzâlî'yi bizzat gördüğünü, onunla konuştuğunu anlatmış, onun yüksek bir aklî kapasiteye ve derin bir anlayış melekeseğine sahip, ilim ehli yüce bir zat olduğunu, ömrü boyunca ilme çalıştığını, ancak daha sonra âlimlerin yolundan ayrılıp, ilimleri ve ilim ehlini terkettiğini, felsefî, tasavvufî ilimlere, şeytanın vesveselerine girdiğini, kitabını Hallâc-ı Mansûr'un remizleri ile karıştırdığını, fakihlere ve kelam âlimlerine ta'n etmeye başladığını ifade etmiştir.¹⁴ (Zehebî, 1405/1985, XIX, 339, 494; Sübkî, 1413/1992, VI, 243)

Turtûşî'ye göre, Gazzâlî, âlimler arasında kalamadığı gibi, zahidlerin hallerini esas alma hususunda da istikrarlı olamamıştır. (Zehebî, 1405/1985, XIX, 495) Kitabında aslı olmayan rivayetlere yer vermiştir. *İhyâ*'da sûfiyyenin rumuzları ve hal ilimleri hakkında konuşmayı amaçlamış, ancak bu konulara vukufiyetinin bulunmaması sebebiyle tepesi üzere düşmüş ve neredeyse dinden çıkacak raddeye gelmiştir.¹⁵ (Zehebî, 1405/1985, XIX, 339, 494; Sübkî, 1413/1992, VI, 243)

Turtûşî ithamlarında çok ileri gitmiş, Gazzâlî'nin bu kitabını Hz. Peygamber hakkında yalanlarla doldurduğunu, yeryüzünde bu eserden daha fazla yalan ihtiva eden başka bir kitap bilmediğini de iddia etmiştir. Turtûşî ayrıca, Gazzâlî'nin, bu kitabına, nübüvvetin kesb yoluyla elde edildiğini kabul edip, peygamberi güzel ahlaklı, faziletli, nefesine tam hakimiyet kurmuş bir şahsiyet olarak görüp, Allah'ın insanlara rasul göndermesini inkâr eden, mucizelerin hiyel ve harikalar olduğuna inanan felsefecilerin ve İhvân-ı Safânın görüşlerini karıştırdığını da ileri sürmüştür. (Zehebî, 1405/1985, XIX, 334, 495)

Allah'ın İslâm'ı müşerref kılıp, onun hüccetlerini açıkladığını ifade eden Turtûşî, dîni, felsefecilerin usûlleri ve mantıkçıların görüşleri ile desteklemeye çalışanların, elbisesini bevile yıkayan kimse mesabesinde olduklarını belirtmiştir. Turtûşî, "Gazzâlî "Bu muamele ilminden ve

¹³ Ebû Bekr Muhammed b. Velîd b. Muhammed b. Halef el-Fihri et-Turtûşî.

451 (1059) senesinde Endülüs'te Turtûşe'de doğan Turtûşî, Endülüs'te başladığı ilim tahsilini, doğuya giderek çeşitli şehirlerde sürdürmüş, başarılı bir tahsil sürecinden sonra İskenderiye'ye yerleşerek tedris faaliyetine başlamıştır. Hayatının sonuna kadar tedris faaliyeti ile meşgul olan ve birçok mühim ismi yetiştiren bu Mâlikî fakihî, 520 (1126) senesinde vefat etmiştir. Hayatı ve eserleri için bk. (Zehebî, 1405/1985, XIX, 490-496; İbn Hallikân, 1971, IV, 262-265; Kılıç, 2012, XLI, 430-431)

¹⁴ Sübkî, Turtûşî'nin bu iddialarının delilden yoksun olduğunu belirtmiş, onun, bu büyük âlimin şeytanın vesvesesine girdiğini söylemeyi nasıl caiz gördüğünü sorgulamıştır. Turtûşî'nin, Gazzâlî'nin kitabını, felsefecilerin görüşleri ve Hallâc'ın rumuzları ile karıştırdığı iddiası ile alakalı olarak Sübkî, âriflerin reddetmeyecekleri işaretler dışında bu kitapta herhangi bir rumuz bilmediğini, Hallâc'ın da bilinen bir rumuzunun bulunmadığını ifade etmiştir. (Sübkî, 1413/1992, VI, 252)

¹⁵ Sübkî, Turtûşî'nin bu ifadelerinden Gazzâlî için sarfettiği, "Neredeyse dinden çıkacaktı." ifadesinin üzerinde durmuş, bunun çok büyük bir söz olduğunu vurgulayarak "Şerinden Allah'a sığınırız." ifadelerini kullanmıştır. Gazzâlî'nin tasavvufa aşına olamadığı iddiasını da reddeden Sübkî, bilakis derin bakışa sahip bir kimsenin Gazzâlî'nin tasavvufa vukuf kesbetmiş bir âlim olduğu hususunda şüpheye düşmeyeceğini belirtmiş, "Tasavvufu Gazzâlî bilmiyorsa kim biliyor, keşke (söyleseydi de) bilseydim." ifadelerini sarfetmiştir. Sübkî, Turtûşî'nin, Gazzâlî için kullandığı "Başının üzerine düştü." şeklindeki ifadenin ciddi bir hakaret olduğunu vurgulamış, bunu taassub körlüğü ile açıklamıştır. Eserde uydurma rivayetlerin bulunduğu ifadesi ile ilgili olarak ise, "Bu rivayetleri Gazzâlî mi vaz etti ki onu eleştiriyor?" şeklinde sormuş, bilakis *İhyâ*'ın halkın hidayet bulması için önem verilip yayılması gereken kitaplardan biri olduğunu hususunun altını çizmiştir. (Sübkî, 1413/1992, VI, 252-253)

onun arkasındaki mükâşefe ilmindedir ki bunun kitaplarda yazılması caiz değildir.”¹⁶ ya da “Bu ifşasından nehyolunduğumuz sadrın sırrındandır.” diyor ki, bu mevcudu önemsiz görüp, nefisleri var olmayana bağlayan Batıniyenin yaptığıdır. Bu ise, kalplerin akîdelerini bozup, cemaat kelimesini zayıflatmaktadır. Eğer bu adam yazdıklarına inanıyorsa onun tekfiri uzak değildir, şayet inanmıyorsa bu durumda ise dalalette olması muhtemeldir.” ifadelerini kullanmıştır. (Zehebî, 1405/1985, XIX, 495)

Yukarıda da ifade edildiği üzere Turtûşî'nin bilhassa *İhyâ*'ın yakılma sebebi ile ilgili olarak verdiği bilgiler oldukça önemlidir. O, bu kitabın, içindeki “öldürücü zehirler hakkında” bilgi sahibi olmayan kimseler arasında yayılması durumunda, bu kimselerin kitaptaki fikirlerin doğru olduğuna inanmalarından korkulduğu için yakıldığını ifade etmiştir. Turtûşî, *İhyâ*'ın yakılmasının Hz. Osman mushafına aykırı mushafın yakılması hükmünde olduğunu da belirtmiştir. (Zehebî, 1405/1985, XIX, 495-496) Turtûşî Hz. Osman döneminde bu mushafın yakılması ile ilgili olarak, “Şayet onlar bu mushafı yakmasalardı da, bu mushafın insanlar arasında yayılırdı, insanlar kendilerine ulaşan mushafı esas alıp muhafaza edeceklerdi ve bu da onların ihtilafa düşüp, savaşmalarına ve ayrılığa düşmelerine yol açardı.” ifadelerini kullanarak, *İhyâ*'ın reddedilme sebeplerinden birinin de ihtilaf kapısını kapamak olduğunu ima etmiştir. es-Süleymânî, *Kanunu't-te'vil* için yazdığı önsözde, Turtûşî'nin *İhyâ*'daki hataları tek tek açıklamaya azmettiğini belirten sözlerine de yer vermiştir. (es-Süleymânî, *Kanunu't-te'vil* içinde) 1406/1986, s. 58) Nitekim kaynaklarda onun eserleri arasında *Kitâbü'r-Red 'ale'l-İhyâ li'l-Gazzâlî* isimli kitap da sayılmaktadır. (Kılıç, 2012, XLI, 431)

Mâzerî'nin¹⁷ *İhyâ* ve Gazzâlî ile Alakalı Görüşleri

Kuzey Afrika bölgesine mensup mâlikî fakihlerinden Mâzerî de, Gazzâlî'ye yönelik en sert eleştirileri yapan âlimlerdendir. Kaynaklarda onun Gazzâlî'ye reddiye olarak, *el-Keşf (en-Nüket) ve 'l-inbâ' 'ani'l-mütercem bi'l-İhyâ* (Kaya, 2003, XXVIII, 194)¹⁸ isimli eserini yazdığı bilgisi verilmiştir.

Zehebî, Mâzerî'nin *İhyâ*' ve Gazzâlî hakkındaki düşüncelerinin bir kısmını *el-Keşf ve 'l-inbâ' 'ani'l-mütercem bi'l-İhyâ*'ı kaynak alarak, diğer kısmını ise onun kendisine sorulan bir soru üzerine kaleme aldığı yazıya dayanarak aktarmıştır. Mâzerî, bu yazıyı, *İhyâ*'nın müellifi hakkındaki fikirlerin farklı olduğunu, bir grubun onun tarafını tutarak, taassuba düştüğünü, bir başka grubun ondan sakındırdığını, nefret edilmesini sağladığını, bir diğer grubun ise onun kitaplarını yaktığını ifade ederek kendi görüşünü öğrenmek isteyen bir kimseye hitaben yazmıştır. Mâzerî'nin bu yazıda “Maşrik ehli”nin de kendisine mektup yazarak bu konuyu sorduğunu belirtmesi, Endülüs ve Kuzey Afrika'daki *İhyâ*' ve Gazzâlî karşıtlığının, bu dönemde doğu bölgelerinde de merak edilip, araştırıldığını göstermektedir. (Zehebî 1405/1985, XIX, 341)

Mâzerî, Gazzâlî ve eserleri hakkındaki bilgilerinin kaynağının Gazzâlî'nin arkadaşları ile talebelerinin verdiği bilgiler olduğunu belirtmiştir Zehebî'nin aktardığı ifadelerinde Mâzerî, *İhyâ*'ın küçük bir bölümünü okuduğunu da ifade etmiştir. (Zehebî 1405/1985, XIX, 341; Sübkî, 1413/1992, VI, 240)

¹⁶ *İhyâ*'da bu kısım şu şekilde geçmektedir: “إنشاء سرّ الربوبية كفر ثم هو غير متعلق” وأسرار هذا العلم لا يجوز أن تسطر في كتاب فقد قال العارفون: “علم المعاملة...” (Gazzâlî, [t.y.], VI, 246)

¹⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. Alî b. Ömer et-Temîmî es-Sıkkîli/es-Sekallî el-Mâzerî.

Mâlikî fakihî Mâzerî'nin 453 (1061[?]) senesinde Sicilya'nın Mâzer şehrinde doğduğu kabul edilmektedir. Hayatının büyük kısmını Tunus'ta tedris faaliyeti ile geçiren Mâzerî, fıkıh, hadis ve kelâm ilimleri yanında tıp ilmi sahasında da önemli bir mesafe katetmiştir. Mâzerî, 536 (1141) senesinde vefat etmiştir. Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. (Zehebî, 1405/1985, XX, 104-107; İbn Hallikân, 1971, IV, 285; Kaya, Ankara 2003, XXVIII, 193-195.)

¹⁸ Bu eserin ismi *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*'da *el-Keşf ve 'l-inbâ' 'an Kitâbi'l-İhyâ* olarak geçmektedir. (Zehebî, 1405/1985, XIX, 330.)

Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'da geçen ifadelerinde, Mâzerî bir kısım mâlikîlere hayret ettiğini belirtmiştir. Zira, onlar, İmam Mâlik'in verası sebebiyle fetvada son derece hassas olduğunu gördükleri halde, fetvalarının aslı olmayan bir şahsı tebcil etmektedirler. Mâzerî'ye göre, birçok rivayet bilmekle birlikte, Gazzâlî, Hz. Peygamber'e aidiyeti kesin rivayetlerle, bu şekilde olmayan rivayetleri birbirine karıştırmıştır. Seleften esasî bulunmayan nakillerde bulunmuş, evliya ve asfiyadan yaptığı rivayetlerde faydalı ile zararlıyı karıştırmıştır. Bazılarından çirkinlikleri sebebiyle ifade edilmesi caiz olmayan sözler aktarmıştır ki, bu sözler zahirlerine göre anlaşıldığı takdirde, inkarcıların karalamalarına benzemektedir. Belki bu lafızlardan zorlama ile doğru bir mananın anlaşılması mümkün olabilmektedir. Ancak "ismet" sıfatına sahip olmayan kimselerden bu şekilde rivayetlerde bulunulamaz. Her ne kadar, "Rahmanın parmakları" şeklinde, hadiste geçen ifade olduğu gibi, nasslarda da zahirini aklın imkânsız görmesi sebebiyle tevile gidilen bazı hususlar bulunsun da mübelliğin sıdk ve ismeti sebebiyle bunların aslında şüpheye düşülmez. Velinin durumu ise farklıdır. Veli ismet sıfatına sahip olmadığı için söylenmesi caiz olmayan sözler ondan rivayet edilemez. Ancak sabit olup da nakline zaruret bulunan ifadeler bundan müstesnadır ki, bu durumda bu ifadeler tevil olunabilir. (Zehebî, 1405/1985, XIX, 330-332)

Mâzerî'ye göre, *İhyâ'* muvahhidlerin, mutasavvıfların, felsefecilerin ve işaret sahiplerinin (batınîlerin) yolları arasında gidip gelmiş, Gazzâlî bu fırkalardan birinin delilini diğerine karşı getirmiştir. Mâzerî, tuzağa düşülmesini engellemek için bu hususları beyan edeceğini de ifade etmiştir.¹⁹ (Zehebî, 1405/1985, XIX, 341; Sübkî, 1413/1992, VI, 240)

Mâzerî'nin Gazzâlî ile alakalı olarak dile getirdiği görüşlerinden bir diğeri, onun fikhî iyi bilmekle birlikte, kelim ilminde çok derinlikli bilgiye sahip olmadığıdır. Mâzerî'ye göre bu durum, onun önce felsefe okumasından kaynaklanmaktadır. Mâzerî, Gazzâlî'nin, felsefe okumasının, onun manalara karşı cür'etini artırdığını, hakikatlere karşı çıkmasını kolaylaştırdığını düşünmektedir. Zira -Mâzerî'ye göre- felsefeciler şer'î hükmü esas almadan ve imamlara muhalefet endişesi taşımadan kendi reyleri istikametinde yürümektedirler. Gazzâlî'nin bazı arkadaşlarının, kendisine, onun, Şeriat ile aklı mezceden bir filozof tarafından telif edilen *İhvân-ı Safâ* risalelerine ittılmanın olduğunu söylediklerini de belirten Mâzerî, onun filozoflardan bilhassa İbn-i Sîna'nın (v. 428/1037) tesirinde kaldığı görüşündedir. Mâzerî, her ne kadar tasavvufta, Gazzâlî'nin kime tabi olduğunu kesin olarak bilemediğini belirtmişse de Ebû Hayyân et-Tevhîdî'ye (ö. 414/1023) işarette bulunmuştur.²⁰ (Zehebî, 1405/1985, XIX, 341; Sübkî, 1413, VI, 241)

¹⁹ Mâzerî'nin, bu ifadelerini nakleden Sübkî, eleştirisini de yapmış, bilhassa "muvahhidler" ifadesi üzerinde durmuştur: "Şayet Mâzerî, muvahhidlerden Allah'ın bir olduğuna inananları kastediyorsa, buna öncelikle tüm müslümanlar girer. Ancak o, ifadesinde tasavvuf erbabını "muvahhidler"e atfederek zikretmiştir. Bu durumda, onların müslüman olmadıkları zannını vermektedir. Şayet "muvahhidler"le tevekkül ehlini kastediyorsa, onlar Müslümanların en hayırlıları olan sūfiyyenin fırkalarıdır. Bu durumda "sūfiyye"nin "muvahhidler"e atfedilerek getirilmesinin sebebi nedir? Şayet çoğunluğu ilhada giren ve hulûl inancına sahip mutlak vahdetçileri kastediyorsa, Gazzâlî bu istikamette yer alan bir âlim değildir. Bilakis Gazzâlî, onları açık bir şekilde tekfir etmiştir ve kitabında bu inanca dair hiçbir şey mevcut değildir." (Sübkî, 1413, VI, 246)

²⁰ Mâzerî'nin bu ifadeleri de Sübkî tarafından eleştirilmiştir. Sübkî, Mâzerî'nin, Gazzâlî'nin kelim ilminde derinlikli olmadığı iddiası ile ilgili olarak, bu ilimde onun önüne geçen biri olduysa da bunun -kendi zannına göre- diğer ilimlerdeki önceliğine nisbetle sözkonusu olmadığını ifade etmiştir. Sübkî'ye göre, Onun usul ilmine vakıf olmadan felsefe ile ilgilendiği iddiası ise doğru değildir. Bilakis Gazzâlî, ancak usul ilminde derinleştikten sonra felsefe ile meşgul olmuştur ve bunu *el-Munkız mine'd-dalâl* (Gazzâlî, [t.y.], s. 126-127) isimli eserinde de ifade etmiştir.

Mâzerî'nin Gazzâlî'nin felsefe ile meşgul olmasının onun, manalara karşı cesaretini artırdığına ilişkin iddiasını da ele alan Sübkî, Şeriat'ın delalet ettiği durumda, bu şekilde bir cür'etin sözkonusu olmayacağını, bunun hilafını ancak Gazzâlî'yi tanımayan birinin iddia edebileceğini ifade etmiştir.

Sübkî'ye göre, onun Gazzâlî'yi tanınamaktan kaynaklanan bir iddiası ise, Gazzâlî'nin Ebû Hayyân et-Tevhîdî'nin kitaplarına dayanmış olmasıdır. Ancak durum bunun hilafıdır. Bilakis Gazzâlî, *İhyâ'*da, kendi ilim, marifet ve tahkiklerinden sonra, sadece Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kutu'l-kulûb*'u ve Ebu'l-Kasım el-Kuşeyrî'nin *Risalesine* dayanmıştır.

Mâzerî'nin tenkit konusu yaptığı hususlar arasında -yukarıda da işaret edildiği üzere- *İhyâ'*'daki hadislerin çoğunluğunun zayıf olması²¹, *İhyâ'*'da dayanağı olmayan bazı hükümlerin bulunması²² (Zehebî, 1405/1985, XIX, 341-342; Sübkî, 1413, VI, 241-242) ve Gazzâlî'nin Haşeviyye, Kerrâmiyye gibi mezheplerden nakillerde bulunması da sayılabilir. (Zehebî, 1405/1985, XIX, 332)

Mâzerî, Gazzâlî'nin, sakıncalı olması sebebiyle kitabına almadığını belirttiği bilgilerin bulunduğu ile ilgili sözlerini de ele almıştır. “Onları keşke [kitabına alıp da] hak mı batıl mı olduklarını [zikretseydi.] Şayet batılsa o zaman doğrusunu söylerdi. Hak ise zaten şüphesiz ki muradı odur.” ifadelerini kullanmıştır.²³ (Zehebî, 1405/1985, XIX, 322; Sübkî, 1413/1992, VI, 242)

Sübkî, Gazzâlî, felsefecilerin fikirlerini reddedip, İbn-i Sînâ'yı tekfir etmişken, İbn-i Sînâ'ya tâbî olduğu iddiasının nasıl dile getirilebileceğini de sormuştur. Gazzâlî'nin felsefede hocasının bulunmadığına, tamamen kendi araştırma ve incelemeleri ile felsefeyi öğrendiğine dair ifadelerini bizzat *el-Munkız mine'd-dalâl'*den (Gazzâlî, [t.y.], s. 126-127) nakleden Sübkî “Dinin imamları hakkında bu şekilde bir gıybet götüren taassubtan Allah'a sığınırız.” ifadelerini kullanmıştır. (Sübkî, 1413, VI, 247-249)

²¹ Sübkî, Mâzerî'nin bu iddiaları ile ilgili olarak, Gazzâlî'nin hadis ilminde kavî olmamakla bilindiğini ifade etmiştir. *İhyâ'*'da geçen tüm haber ve eserler de sûfî ve fakihlerin kitaplarında geçen rivayetlerdir. Gazzâlî bunları hiçbir isnad zikretmeden nakletmiştir. Bunları ifade ettikten sonra Sübkî, bazı âlimlerin *İhyâ'*'daki hadislerin tahririni yaptığını anlatmış, bu âlimlerin, *İhyâ'*'da şâz rivayetlerin az olduğunu tesbit ettikleri bilgisine yer vermiştir. (Sübkî, 1413, VI, 247-249)

Sübkî, ayrıca Gazzâlî'nin çok az kesin bir şekilde “Rasulullah şöyle dedi.” ifadesini kullandığını, bilakis genel olarak “an” kelimesini kullanarak rivayetleri naklettiğini, şayet bir rivayet hakkında zann-ı galibi oluşmadıysa, ona yer vermediğini belirtmiştir. Sübkî, Mâzerî'yi kastederek, “İş onun zannettiği gibi değildir.” ifadelerini kullanmıştır. (Sübkî, 1413, VI, 250)

²² Mâzerî'nin buna verdiği misallerden biri, tırnak kesmeye, kendisiyle tesbih çekilmesi sebebiyle diğer parmaklara üstün olan baş parmakla başlanılacağına dair Gazzâlî'nin ifadeleridir.

Bu kısım *İhyâ'*'da şu şekilde geçmektedir:

“فالذي لاح لي فيه والعلم عند الله سبحانه أنه لا بدَّ من قلم أظفار اليد والرجل، واليد أشرف من الرجل فيبدأ بها، ثمَّ اليمنى أشرف من اليسرى فيبدأ بها، ثمَّ على اليمنى خمسة أصابع والمسبحة أشرفها، إذ هي المشيرة في كلمتي الشهادة من جملة الأصابع، ثمَّ بعدها ينبغي أن يبتدىء بما على يمينها، إذ الشرع يستحبُّ إدارة الطهور وغيره على اليمين وإن وضعت ظهر الكفِّ على الأرض، فالإبهام هو اليمين وإن وضعت بطن الكفِّ، فالوسطى هي اليمنى واليد إذا تزكَّت بطبعها كان الكفُّ مائلاً إلى جهة الأرض، إذ جهة حركة اليمين إلى اليسار واستتمام الحركة إلى اليسار يجعل ظهر الكفِّ عالياً فما يقتضيه الطبع أول، ثمَّ إذا وضعت الكفُّ على الكفِّ صارت الأصابع في حكم حلقة دائرة فيقتضي ترتيب الدور الذهاب عن يمين المسبحة إلى أن يعود إلى المسبحة، فتقع البداية بخصر اليسرى والحنم بإبهامها ويقتي بإهم اليمنى، فيحنم به التقليم.” (Gazzâlî, [t.y.], I, 141)

Mâzerî'nin verdiği diğer misal ise, buluğdan sonra, Allah'ın kadim olduğunu bilmeden ölen kimsenin Müslüman olarak öleceği hususunda icmânın bulunduğu dair Gazzâlî'nin beyan ettiği görüştür. (Zehebî, 1405/1985, XIX, 341-342; Sübkî, 1413, VI, 242)

Bu misallerden birincisi ile alakalı olarak Sübkî tırnak kesmeye baş parmakla başlanılacağına dair Hz. Ali'ye isnad edilen bir rivayetin bulunduğunu, ancak bu rivayetin sabit olmadığını ifade etmiştir. Bununla birlikte bu meselede büyük bir sorunun bulunmadığını, Şeriat'a muhalefetin de söz konusu olmadığını belirtmiş, kendisinin bu konuyu, bu uygulamayı bizzat tecrübe eden bir kısım insanlardan da işittiğini anlatmıştır. Tecrübe edenler bunun hatalı olmadığına kani olmuşlar, buna devam eden kimselerin göz hastalıklarının iyileştiğini söylemişlerdir.

Sübkî ikinci hususla ilgili olarak ise, Gazzâlî'nin burada kişide kıdem inancının olmaması ile kişinin kıdemini olmadığına inanması durumlarını birbirinden ayırdığını ifade etmiştir. İkincisinin küfrü gerektireceği hususunda icmâ bulunmaktadır. Hakikatte burada Gazzâlî icmâlî iman ile iman etmiş sade bir müminin kurtulacağı konusunda icmânın olduğunu ortaya koymaktadır. Sübkî, “Asıl en büyük bela ve musibet Gazzâlî gibi bir âlim için “Naklinde güvenilir değildir.” demektir.” ifadelerinin kullanmış, “Bilmiyorum bunu söyleyen Allah'ın huzuruna nasıl çıkar?” şeklinde bir soru ile Mâzerî'nin ithamlarının uhrevî sorumluluğu gerektireceğini ima etmiştir. (Sübkî, 1413, IV, 250-251)

²³ Bu eleştiriler karşısında Sübkî, Mâzerî'nin zeki ve fazıl bir insan olduğunu, ilimlerin âlimlerin halktan zayıf olanlara açıklanmasını nehy ettikleri bir kısım inceliklerinin bulunduğu bilinmekte iken, bu hususun Mâzerî'ye gizli kaldığını zannetmediğini ifade etmiş, Buhârî'nin tahrir ettiği “İnsanlara anlayabilecekleri şeyleri söyleyin, Allah ve Rasûlü'nün yalanlanmasını ister misiniz?” [Buhârî, İlim 49] hadisi şerifini zikretmiştir. Nitekim, nice meseleler vardır ki âlimler anlayamayacak kimseler için endişe etmeleri sebebiyle, bu meselelerin açıklanmaması gerektiğini net bir şekilde ifade etmişlerdir. (Sübkî, 1413/1992, VI, 251)

İbnü'l-Arabî'nin²⁴ Gazzâlî ve Eserleri ile Alakalı Görüşleri

İbnü'l-Arabî, Gazzâlî ve *İhyâ'* hakkında fikirlerini öğrenebildiğimiz devrin Endülüslü âlimlerinden biridir. İbnü'l-Arabî aynı zamanda hicrî 490 (1097) senesinde Bağdat'ta Gazzâlî'nin derslerine katılmış, bizzat ondan ders almıştır.

İbnü'l-Arabî, Gazzâlî'nin felsefecilerin ve felsefî meselelerin anlaşılıp tenkit edilmesindeki rolünü önemli görmüş ve takdir etmiştir. İbnü'l-Arabî'nin belirttiğine göre, âlimler İslâm'a hücum eden felsefecileri reddettiklerinde onların dili ile konuşamıyor, onlara onların usulleri ile karşı çıkamıyorlardı. Ancak âyet ve hadislerle reddediyorlardı. Buna karşılık bu ibarelerdeki ince manaları kavrayamayan felsefeciler, zikredilen ibarelerle alay edip, ta'n etmeye, bunları dile getirenleri cehaletle suçlamaya başlıyorlardı. Ancak Gazzâlî, onları onların usulleri ile reddedip, kendi delilleri ile nakzetmiş, onlarla kendi silahları ile savaşmış ve bunu en üst seviyede bir ifade ile gerçekleştirmiştir.

İbnü'l-Arabî, bilhassa *Tehâfütü'l-felâsife'*yi olumlu bulup, sitâyişle bahsetmekle birlikte, kitaplarındaki ve özellikle *İhyâ'*daki tasavvufî ve felsefî görüşler sebebiyle, Gazzâlî'yi şiddetli bir şekilde tenkit etmekten de geri kalmamıştır. Gazzâlî'nin tasavvufun içine iyice girdiğini, tasavvuf erbabı ile çokça birlikte olduğunu da belirten İbnü'l-Arabî, bu durumun da onun çok defa yolun dışına çıkıp, İslâm'a uymayan söz ve manalar vaz etmesine sebebiyet verdiğini ifade etmiştir. (İbnü'l-Arabî, en-Nassu'l-kâmil, [t.y.], s. 77-78)

Siyeru a'lâmi'n-nübelâ''da da, Gazzâlî'nin felsefe ile iştigali ile alakalı olarak İbnü'l-Arabî'nin şu ifadesi nakledilmiştir: “Şeyhimiz Ebû Hâmid felsefecileri yuttu. Sonra onları çıkarmak isteyince buna güç yetiremedi.” (Zehebî, 1405/1985, XIX, 327)

Gazzâlî'nin âlimler arasında en çok tartışılan ifadelerinden biri “İmkân dairesinde, bu âlemden daha güzeli, daha tamamı, daha mükemmeli yoktur. Şayet kudretinde bulunsaydı da bunu fiili ile mahluklara ihsan etmeseydi, bu onun cömertliğine aykırı bir cimrilik, adline aykırı bir zulüm olurdu. Şayet kadir olmasaydı, (bu durumda da) uluhiyyete aykırı bir acz olurdu.”²⁵ şeklindeki sözleridir ki, Gazzâlî'nin *İhyâ'*'da geçen bu ifadesine karşı çıkanlar arasında İbnü'l-Arabî de bulunmaktadır. *İhyâ'*'da geçen bu sözler ile alakalı olarak İbnü'l-Arabî, şu ifadeleri kullanmıştır: “Şeyhimiz Ebû Hâmid çok büyük bir söz söyledi ki bu söz sebebiyle âlimler onu tenkid ettiler. (Bu söz), “Allah'ın kudretinde, sağlamlıkta ve hikmette, bu âlemden daha üstünü yoktur. Zira kudretinde daha mükemmeli, daha sağlamı olup da, bunu yaratmasaydı, bu onun sonsuz cûduna aykırı olurdu. Bu ise muhaldir.” (anlamındadır).” İbnü'l-Arabî Gazzâlî'nin sözkonusu ifadesinin, kudretin âmm olup, kudrete taalluk eden “maktûrâtın takdiri”nin sınırlı olmayacağına dair itikaddan uzak olduğunu ifade etmiş, bunun felsefî bir görüş olduğunu, ümmetin bunun hilafı üzere icmâ ettiklerini belirtmiştir. Zira “Var olan” için değil, ancak “varlığı mukadder olan” her bir şey için, takdir

²⁴ Ebû Bekr Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. Abdillâh el-Meâfirî İbnü'l-Arabî el-Endelüsî el-İşbîlî.

468 (1076) senesinde İşbiliye'de dünyaya gelen İbnü'l-Arabî, doğuya giderek devrindeki birçok önemli âlimden ders almış, hadis, fıkıh, Kur'an ilimleri, dil ilimleri, edebî ilimler ve tarih ilminde temâyüz etmiş bir zattır. İbnü'l-Arabî'nin içtihad makamında olduğu da rivayet edilmiştir. 491 (1098) senesinde Endülüs'e dönmüş, hayatının sonuna kadar tedris ve te'lif faaliyetleri ile meşgul olmuştur. Bir süre İşbiliye'de kadılık makamına da getirilen İbnü'l-Arabî, 543 (1148) senesinde vefat etmiştir. (Geniş bilgi için bk., (Zehebî, 1405/1985, XX, 197-203; İbn Hallikân, 1971, IV, 296-297; Baltacı, 1999, “İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr”, s. 488-491)

²⁵ Bu kısım *İhyâ'*'da şu şekilde geçmektedir:

”ينبغي وليس في الإمكان أصلاً أحسن منه ولا أمُّ ولا أكمل، ولو كان وأخذه مع القدرة ولم يفضَّل بفعله لكان بخلاً يناقض الجود، وظلماً يناقض العدل، ولو لم يكن قادراً لكان عجزاً“
(Gazzâlî, [t.y.], IV, 258) “يناقض الإلهية.”

edilebilecekler sonsuzdur. Zira kudretin sonsuz olması bunu gerektirir.²⁶ (Zehebî, 1405/1985, XIX, 336-337)

Kadî İyâz'ın²⁷ Gazzâlî ve İhyâ ile Alakalı Görüşleri

Endülüslü meşhur Mâlikî fakihî Kadî İyâz da Gazzâlî ile alakalı olumsuz görüş bildiren âlimlerdendir. Kadî İyâz, Gazzâlî'yi “menfur haberlerin ve büyük eserlerin sahibi” olarak vasıflandırmıştır. Gazzâlî'nin tasavvuf yolunda aşırı gidip, sonra sadece kendi yolunun galebesi için çalıştığını ve bu yolun dâisi olduğunu, tasavvufa dair meşhur eserlerini yazdığını anlatan Kadî İyâz'ın, ümmetin onunla alakalı kanaatlarının olumsuz olduğuna dair ifadeleri dikkat çekicidir. *İhyâ*'ın yakılması hadisesine de değinen Kadî İyâz, Mağrip'te *İhyâ*'nın yakılmasına ve bu kitaptan uzak durulmasına dair sultanın emrinin ve fakihlerin fetvasının uygulandığını anlatmıştır. (Zehebî, 1405/1985, XIX, 327)

Daha önce de ifade edildiği üzere, görüşleri aktarılan bu fakihler Gazzâlî ve *İhyâ* 'ı ilk tenkit eden âlimlerdendir. İlerleyen zaman diliminde de, İslam dünyasının farklı bölgelerinde Gazzâlî ve *İhyâ* 'a sert tenkitler yöneltilmiş, Gazzâlî ve *İhyâ* ' ile alakalı tartışmalar günümüze kadar süregelmiştir. Bilhassa sonraki dönemlerde yapılan eleştiriler incelendiğinde, bu eleştirilerin, görüşleri aktarılan bu fakihlerin tenkitleri ile önemli ölçüde paralellik arzettiği dikkat çekmektedir. “İhyâü ulûmi'd-dîn” maddesinde Gazzâlî'ye yönelik en sert eleştirileri yönelten âlim olarak tavsif edilen (Çağrıcı, 2000, XXII, 12.) İbnü'l-Cevzî'nin²⁸, şu görüş ve ifadeleri burada misal olarak zikredilebilir. İbnü'l-Cevzî *İhyâ*'da ancak âlimlerin bilebileceği afetlerin bulunduğunu, bunun en hafifinin batıl ve uydurma hadisler olduğunu belirtmiş (el-Makdisî, 1398/1978, s. 11), *Telbîsü İblîs*'te, “Ebû Hâmid el-Gazzâlî geldi, kavmin usulü (muhtemelen sûfiyyeyi kastetmektedir) üzere onlar için *İhyâ*'ı yazdı. Batıl olduklarını bilmeden kitabını batıl hadislerle doldurdu. Mükâşefe ilmi hakkında konuştu ve fikhin kanunundan çıktı.” sözünü sarfetmiştir. (İbnü'l-Cevzî, 1421/2001, s. 149) Bu ifadelerin İbn Hamdîn ve diğer Mâlikî fakihlerinin ifadeleri ile benzerliği açıktır. Diğer taraftan *İhyâ* ' şarihi Zebîdî (v. 1205/1791), *İhyâ* 'a karşı çıkılma sebeplerini, tenkitlerin genelini nazara alarak, öz bir şekilde eserin tasavvufî ve felsefî fikirler ihtiva etmesi, eserde fikhî ölçülere uymayan bazı ifade, izah ve kıssalara yer verilip, zayıf rivayetlerin nakledilmesi olarak tesbit etmiştir. (geniş bilgi için bk. Zebîdî, 1414/1994, I, 33-41, 48-53) Bu hususlar, görüşlerini ele aldığımız fakihler tarafından sözkonusu edildiği gibi, sonraki dönemlerde yaşayan âlimler tarafından da tenkit konusu yapılmıştır.

²⁶ Gazzâlî'nin *İhyâ*'da geçen sözkonusu ifadeleri âlimler tarafından ele alınmış, bu konuda müstakil risale ve eserler telif edilmiştir. Zebîdî'nin *İthâf* 'ında geçtiği üzere, bu sözü tenkit konusu yapan âlimler, bu sözden Cenab-ı Hak için acziyet manasının anlaşılacağını belirtmişler, bunun ise açık bir küfür olduğu görüşünü savunmuşlardır. Bu iddiaya Abdülvehhâb eş-Şa'rânî *el-Ecvibetü'l-marziyye* isimli eserinde, fakih ve sufilere üç cevap nakletmiştir. Bu cevaplardan birincisini İbn-i Arabî'den, ikincisini Abdülkerim el-Cilî'den, üçüncüsünü ise Muhammed el-Mağribî'den aktarmıştır. Ahmed b. Mübârek es-Sicilmâsî'nin bütün bunları, *ez-Zehebü'l-İbrîz* isimli eserinde irad ettiğini ifade eden Zebîdî'nin, yine bu âlimden aktardığına göre, bu sözün Gazzâlî'ye aidiyeti hususunda âlimler arasında ihtilaf bulunmaktadır. Bir kısım âlimler, bu görüşün Gazzâlî'ye ait olduğunu kabul edip, Gazzâlî'yi tenkit etmiş, birçok reddiyeler yazmışlardır. Bilhassa Gazzâlî'yi destekleyen bazı âlimler ise bu sözü tevil yoluna gitmişlerdir. Âlimlerden bazıları ise, bu sözün Gazzâlî'ye ait olmadığını kabul etmişlerdir. Bu âlimler bu sözün Gazzâlî'nin eserlerindeki diğer ifadeleri ile çeliştiğini ifade ederek, Gazzâlî gibi bir âlimin bu kadar açık bir çelişkiye düşmeyeceği düşüncesinden hareketle, bu sözün ona mensubiyetini reddetmişlerdir. (Detaylı bilgi için bk. Zebîdî, 1414/1994, I, 32-33)

²⁷ Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsübî

Kadî İyâz 476 (1083) senesinde Sebte'de dünyaya gelmiştir. Yüz kadar âlimden ders alarak, bilhassa hadis, fıkıh ve dil ilimlerine büyük vukufiyet kesbeden Kadî İyâz, on altı sene Sebte'de, sonra Gırnata'da, sonra tekrar Sebte'de kadılık vazifesini deruhte etmiştir. Vefatı 544/1149 senesindedir. (Detaylı bilgi için bk. Zehebî, 1405/1985, XX, 212-219; İbn Hallikân, 1971, III, 483-485; Kandemir, 2001, XXIV, 116-118.)

²⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*'da ve *Telbîsü İblîs* adlı eserinde *İhyâ*'ı tenkit ettiği gibi, ayrıca *İ'lâmü'l-ahyâ' bi-aglâti'l-İhyâ'* isimli eserini *İhyâ*'nın tenkidine hasretmiştir. (Çağrıcı, 2000, XXII, 12.)

Bu durum, bu fakihlerin kendilerinden sonraki dönemlerde *İhyâ'* ve Gazzâlî'ye muhalefet eden âlimler üzerinde müessir olduklarını düşündürmektedir.

Diğer taraftan Gazzâlî'yi büyük bir âlim, fâzıl bir şahsiyet olarak gören âlimler Gazzâlî ve eserlerini müdafaa etmiş, bu eleştirilere cevap vermeye çalışmışlardır. Bu âlimlerden *İhyâ'* şarihi Zebîdî eserinin ilk kısmını bu konuya hasrederek, *İhyâ'* karşıtlarının argümanlarını ele almış, eserinde hem kendi cevaplarına yer vermiş hem de kendinden önceki âlimler tarafından verilmiş cevapları nakletmiştir. (geniş bilgi için bk. Zebîdî, 1414/1994, I, 33-53)

Zebîdî'nin en önemli kaynaklarından biri Sübkî'nin (v. 771/1370) *Tabakâtü's-şâfi'iyeti'l-kübrâ* isimli eseridir. Sübkî bu eserde Gazzâlî'yi reddedenler için hususi bir başlık açmış, bu başlık altında Mâzerî'nin tenkitlerinden başlayarak, Gazzâlî'yi ve *İhyâ'*ı eleştiren bazı âlimlerin görüşlerini ele almış ve değerlendirmiştir. Nitekim onun Turtûşî ve Mâzerî'nin itham ve tenkitlerine verdiği cevaplara bu çalışmada, ilgili kısımların dipnotlarında yer verilmiştir. Burada önemli husus Sübkî'nin, Mâzerî'yi sözkonusu ettiği kısımda, onu Gazzâlî ve *İhyâ'*a karşı sert tenkitler yöneltmeye sevkeden asıl sebebin ne olduğunu ortaya koymaya çalışmış olmasıdır. Sübkî'nin, Mâzerî'nin *İhyâ'* karşıtlığı ile ilgili değerlendirmeleri önemlidir. Zira bu açıklamalar, şâfiî bir âlim olan Sübkî'nin, mâlikî mezhebinin hâkim olduğu bölgelerdeki *İhyâ'* karşıtlığını nasıl gördüğü hakkında fikir vermektedir.

Sübkî'nin Mâzerî ile ilgili olarak nazara verdiği hususlardan biri, onun Eş'arî'nin (v. 324/935-36) *Makalât* isimli eserini tümüyle benimsemesi ve ona en küçük bir hususta dahi aykırı görüş beyan edeni bid'at ehli olmakla suçlamasıdır. Sübkî, burada Gazzâlî ile birlikte Cüveynî'ye yönelik karşıtlığı da söz konusu etmiştir. Sübkî, her iki âlimin de kelam ilminde çok ileri bir merhale kat ederek, tahkik seviyesine ulaştıklarını, birçok meselede Eş'arî'ye muhalefet ettiklerini, ancak böyle bir durumun pek çok eş'arî âlim tarafından ve özellikle de Mağribli âlimler tarafından hoş karşılanmadığını anlatmıştır.

Sübkî'nin vurgulayarak ifade ettiği bir diğer husus ise, Mâzerî'nin Mâlikî mezhebine olan aşırı bağlılığı ve bu mezhebin sıkı bir müdafaii olmasıdır. Sübkî'ye göre, Cüveynî ile Gazzâlî'nin, mesâlih-i mürsele gibi pek çok meselede Mâlikî mezhebinin görüşünü zayıf bulmaları, Mâzerî'nin, kendi mezhebinin saygınlığının ihlal edildiği zannına kapılmasına sebep olmuştur.

Bu noktada Sübkî, Mâzerî'nin tutumunu hissî bir sebeple açıklama yoluna gitmiştir. Sübkî'ye göre, bilhassa bu iki husus sebebiyle Mâzerî, Cüveynî ve Gazzâlî'den nefret etmiştir. Bu nefrete, Gazzâlî'den farklı yol ve usulü benimsemiş olması da eklenmiştir.

Sübkî, Gazzâlî'nin yolunu tasavvuf ve hakikatlerde derinleşme, Mâzerî'nin yolunu ise zahir ibareler üzerinde yoğunlaşım, onları esas alma olarak açıklamış, bunların hepsinin de güzel olduğunu belirtmiş, ancak usul ve yolların farklı olmasının mizaçların da farklı olmasına ve kalplerin uzaklaşmasına sebebiyet verdiğini ifade etmiştir. (Sübkî, 1413, VI, 243-246),

Mâzerî'nin Gazzâlî'ye yönelik tüm ağır ithamlarının mezheb taassubundan kaynaklandığı kanaatinde olan Sübkî, "Dinin imamlarına karşı böyle sataşmalara sevk eden taassuptan Allah'a sığınırız." (Sübkî, 1413, VI, 249) ifadelerini kullanmıştır.

*İhyâ'*a ve Gazzâlî'ye yönelik eleştirilerle alakalı olarak, Sübkî'nin, *Tabakâtü's-şâfi'iyeti'l-kübrâ*'da babası Takıyüddin es-Sübkî'den (v. 756/1355) naklettiği görüşler de oldukça mühimdir. Takıyüddin es-Sübkî, Gazzâlî'nin İslâm tarihindeki önemli yerine işarette bulunmak üzere konuyu bir misalle açıklamıştır:

"Gazzâlî'yi tenkit eden İbnü's-Salâh, Yûsuf ed-Dimeşkî, el-Mâzerî gibi âlimler, selim bir kalple sükûnet ve rahatlık içinde, kendilerini ibadete vermiş bir topluluk arasında iken, birden müslümanlara karşı büyük bir düşmanı farkedip, onların üzerine atılan ve saflarının arasında dalan, onların kuvvet ve cesaretlerini kıran, cemaatlerini parçalayan, bunu başardıktan sonra selamete

dönen, ancak üzerine az miktarda kan sıçramış olan büyük bir Müslüman kahramanı gördüler. Onu üzerine sıçrayan kanı yıkarken de gördüler. Sonra o kahraman, onlarla beraber namaza durdu, ancak onlar hala onun üzerinde kan lekesinin kaldığına vehmettiler ve onu reddettiler. İşte bu onların ve Gazzâlî'nin durumudur. İnşallah şimdi hepsi kudretli ve yüce olan Allah'ın huzurunda hak meclisindedirler.

Mâzerî'ye gelince, o Mağriplidir. *İhyâ'* onlara gelince, onlar bu eseri anlamayıp, çarpıttılar. İşte böyle bir halette Mâzerî konuştu. Ancak daha sonra Mağripliler de *İhyâ'*ı kabul ettiler, hatta onu kasidelerle meddetteler.”

Takiyyüddin es-Sübki, ifadelerinin devamında, İslâm'ın, bidat ehli fırkalar ve felsefecilerden gelen çok büyük bir tehde maruz kaldığını, bu durumun sadece avamı değil, zayıf olan fakih ve âlimleri de olumsuz etkilediğini, Gazzâlî'nin ise, bu durum karşısında sarsılmaz bir mukavemetle büyük bir mücadele yürütüp bu büyük tehlikeyi bertaraf ettiğini detaylı bir şekilde anlatmıştır. (Sübki, 1413, VI, 253-256)

Gazzâlî'ye yönelik tenkit ve ithamların Gazzâlî'yi hüsn-i kabulle karşılayan çevrelerde nasıl bir aksülamelle karşılandığını gösteren mühim bir örnek olması sebebiyle, Şâfiî âlim Süyûtî'nin (v. 911/1505) Gazzâlî ile alakalı fetvası da bu kısımda zikredilecektir.

Süyûtî'nin sözkonusu fetvası “Gazzâlî fakih değildir.” diyen kimse hakkındadır. Süyûtî, fetvasında, bu şekilde söz söyleyen bir kimsenin, kırbaçlarla şiddetli bir şekilde dövülüp, uzun bir hapis cezası ile cezalandırılmasına hükmedileceğini bildirmiştir. Süyûtî bu hükmün sebebini de açıklamıştır. Bu, hiç kimsenin, imamlardan biri hakkında onun değerini ihlal edecek şekilde konuşmaya cür'et etmemesi içindir. Süyûtî'ye göre böyle bir söz ileri bir cehaletten ve dînî hassasiyetlerin az olmasından kaynaklanmaktadır. Bu sözün sahibi cahillerin en cahilidir, fasıkların en fasıkıdır. Gazzâlî'nin, asrında İslâm'ın hücceti, önde gelen bir fıkıh âlimi olduğunu, fıkıh ilminde çok önemli eserler verdiğini vurgulayan Süyûtî, sözkonusu fetvasında, dininde ihtiyatı esas alan kimselere, “Gazzâlî fakih değildir.” sözünün sahibini Allah için terkedip ona buğz etmelerinin ve onu düşman addetmelerinin gerekli olduğunu da zikretmiştir. (Süyûtî, 1424/2004, I, 302)

Son Dönem Araştırmacılarının Murâbitlar Devleti Döneminde Kuzey Afrika ve Endülüs Bölgesinde Gazzâlî ve *İhyâ'* a Karşı Sergilenen Muhalefetle Alakalı Görüş ve Değerlendirmeleri

Son dönem araştırmacıları, Gazzâlî' *İhyâ'*ın yakılış gerekçesi ile alakalı çeşitli açıklamalar yapmışlardır.

Abdolvahhâb Fâyed, el-Mukrî'nin bu dönemde felsefe ile işgalin genel olarak hoş görülmediğine, hatta zındıklık olarak değerlendirildiğine dair ifadelerini aktarmış, Murâbitlar Devleti zamanındaki fakihlerin fûruda Mâlikî mezhebini esas alıp, usulde ve akaidde selef mezhebi üzere olduklarını nazara vererek, bu fakihlerin, Gazzâlî'nin kitabını kelam ve felsefe meseleleri ile meşbu' görmeleri sebebiyle reddettiklerini ifade etmiştir. Fâyed'e göre, bu sebep yanında, eserin, nüfuzlarını tehdit edecek şekilde fakihlere yönelik tenkitler ihtiva etmesi de onların bu karşıtlıklarında rol oynamıştır. (Fâyed, 1393/1973, s. 33-35)

Muhammed Anân ise devrin fukahasının fûru ilmine ziyade ihtimam gösterirken, usul ilmini ihmal etmelerinin bu duruma yol açtığı görüşünü ileri sürmüştür. (Anân, 1990/1411, s. 78-79)

Hasan Ali Hasan da bu hadiseyi, fakihlerin mâlikî mezhebine mensup olmaları ile açıklamış, *İhyâ'*ın kelam ve felsefeye dayalı tasavvufî bir eser olduğunu, fukahanın bu eserin yakılmasında, Malikî mezhebinin bu ilimleri kerih görmesine dayandığını belirtmiştir. (Hasan Ali Hasan, 1980, s. 452) Hasan Ali Hasan, bu sebep yanında, Gazzâlî'nin *İhyâ'*da Şâfiî mezhebi üzerine olması ile, dünyevî gayelerle ilim edinen ulemâ ve fukahaya yönelik tenkitte bulunmasının da *İhyâ'*ın

yakılmasında rol oynadığı düşüncesindedir. Zira Murâbitlar Devleti zamanında büyük bir nüfuz elde etmiş olan fakihler, mal, mülk ve makam sahibi olmuşlardır. Bu fakihlerin Gazzâlî'ye cephe alış sebebi, onun *İhyâ'*da dünyevî nimetlere düşkünlükleri yüzünden "ulemâu's-sû" olarak tavsif ettiği âlimler (Gazzâlî, [t.y.], I, 59 vd) hakkında yazdıklarıdır. (Hasan Ali Hasan, 1980, s. 452)

es-Seyyid Abdülaziz Sâlim (es-Seyyid, 1999, s. 658-659) ve Muhammed el-Hâtî de Murâbit devleti fakihlerinin, *İhyâ'*a karşı tavrılarını, Gazzâlî'nin, maksadları dünya nimetlerinden faydalanmak olan ulemâu's-sû' ile âhiret ulemâsı arasında yaptığı tefrikle alakalı görmekteyiz. Ayrıca el-Hâtî, fikhın sadece zahir hükümlerle alakalı olmadığı hususu üzerinde duran Gazzâlî'nin, fikh-ı bâtına yaptığı vurgunun da bu durumda rol oynadığı düşüncesindedir. Muhammed el-Hâtî ayrıca bunun akîdevî ve mezhebi bir meseleden ibaret olmayıp, ilmî otoriteyi tekelinde tutan şahıs ve mizaçlarla alakalı bir mesele olduğu görüşünü de ortaya koymuştur. (Hâtî, <http://www.aljounaid.ma/article.aspx?c=5786>)

Muhammed b. İbrahim Ebe'l-Hayl ise, günümüz araştırmacılarının bu konuya ilişkin değerlendirmelerini, bilhassa fakihlerin dünyevi nimetlere sahip olmaları sebebiyle, bu duruma dair tenkitlerin yer alması yüzünden *İhyâ'*ı reddettiklerine dair görüşlerini, dayanaktan yoksun bulmuştur. Bu yazara göre, *İhyâ'*ın yakılması hadisesinde dönemin fakihlerinden nakledilen görüşler değerlendirmelerde esas alınmalıdır.

Ebe'l-Hayl'a göre, bu fakihler İmam Mâlik'in mezhebine çok sıkı bir şekilde temessük etmişler, onu aynı zamanda akîdevî olarak ehl-i sünnet ve'l-cemaat mezhebi olarak görmüşler, ona aykırı her şeye karşı durmuşlardır. Dolayısıyla burada temel sebep, onların *İhyâ'*ı Ehl-i sünnet mezhebine aykırı görmeleridir. Ebe'l-Hayl ayrıca onların, ihtilaf kapısını kapatmak, parçalanma ve dağılmaya mani olmak saikiyle hareket ettikleri görüşündedir. (Ebe'l-Hayl, 1419, s. 209)

Sonuç

İhyâ'ü ulûmi'd-dîn İslam tarihinde en dikkat çekmiş eserlerden biridir ve bu eser yazıldığı dönemden itibaren birçok tartışmaya konu teşkil etmiştir. *İhyâ'* bir taraftan vazgeçilmez bir eser olarak görülmüş, büyük övgü ve takdirlerle mazhar olmuştur. Ancak diğer taraftan bu eseri eleştiren, hatta bu hususta çok ileri giderek eserdeki bir kısım ifade ve görüşlerin küfrü gerektirdiğini iddia eden bir kesim de bulunmuştur. *İhyâ'* üzerine müstakil çalışmalar yapılmış, bir taraftan bu kitaba reddiyeler yazılmış, diğer taraftan bu reddiyelere cevap vermek üzere eserler kaleme alınmıştır.

Yazılmasından kısa bir süre sonra Endülüs ve Mağrip bölgesine ulaşan *İhyâ'*, bu bölgelerde bilhassa devrin nüfuzlu fukahâsının şiddetli muhalefetine maruz kalmıştır. Devlet otoritesini de arkalarına alan fakihler, *İhyâ'*ı reddetmişler, bu eserin yayılmasını ve okunmasını engellemeye çalışmışlar, bu maksatla *İhyâ'*ın yakılmasına fetva vermişlerdir. Murâbitlar Devleti sultanı Ali b. Yûsuf b. Taşfîn zamanında ve sonrasında bu fetva uygulanmış, *İhyâ'* nüshaları, Kurtuba'da ve diğer şehirlerde toplatılarak yaktırılmıştır. Bununla birlikte, bu sert tavra karşı bir hareket de var olabilmiş, *İhyâ'*ın yakılmasına karşı fetvalar veren fakihler de bulunmuştur.

Dönemin önde gelen fakihlerini ve siyasi otoriteyi *İhyâ'*a karşı sert muhalefete sevkeden sebepler, bu fakihlerin görüşlerini nakleden kaynaklardan anlaşılabilir.

Fakihlerin *İhyâ'*ı reddedişlerindeki en önemli sebep, bu eserin tasavvufi ve felsefî fikirler ihtiva etmesidir. Fakihler, bu hususla alakalı eleştirilerini açık bir şekilde ifade etmiş, ancak tenkitlerini sadece bu konuya hasretmemişlerdir. Eserde zayıf hatta aslı bulunmayan rivayetlerin bulunması, İslam'a aykırı ifade ve rivayetlerin yer alması, batıl mezheplerin görüşlerinin nakledilmesi gibi gerekçeler ileri sürerek de eseri eleştirmişlerdir. *İhyâ'*ın usulünü, ihtiva ettiği fikir ve görüşleri bid'at olarak niteleyip, selef akîdesine aykırı addetmişler, fikh çerçevesinden ve âlimlerin usullerinden bir uzaklaşma olarak değerlendirmişlerdir. Bütün bu sebeplerden dolayı, devrin nüfuzlu mâlikî fakihleri Gazzâlî ve *İhyâ'* hakkında çok sert ifadeler sarfedip ağır ithamlarda

bulunmuşlar, Gazzâlî'yi “dalâlet üzere olmakla” yahut “neredeysen dinden çıkacak raddeye gelmekle” suçlamışlardır. Hatta bu fakihlerden daha da ileri giderek Gazzâlî'yi küfre girmekle itham edenler de olmuştur.

Şu husus bilhassa vurgulanmalıdır ki, çoğunlukla sade bir İslâm anlayışının hâkim olduğu bu bölgelerde genel olarak mâlikî mezhebi benimsenmiş, aynı zamanda bir istikrar unsuru olarak da görülen bu mezhebe bağlılıkta taassuba varacak kadar ileri gidilmiştir. Bu duruma bağlı olarak, Kuzey Afrika ve Endülüs'te, bilhassa Endülüs bölgesinde, genellikle, başta tasavvufî ve felsefî hareketler olmak üzere, farklı fikir akımları ve diğer mezheplere müsamaha gösterilmemiş, bazı dönemlerde daha da sertleşen bir muhalefet sergilenmiştir. Nitekim mahzurlu bulunan kitapların toplatılarak yakılması, Endülüs'te ilk kez *İhyâ*'ın yakılması hadisesi ile cereyan etmiş değildir. Muhtelif zamanlarda bunun tekrarlanmış olduğu görülmektedir. *İhyâ*'ın yakılması da bu genel çerçevede değerlendirilmelidir.

Endülüs'lü fakih Turtûşî'nin *İhyâ*'ın yakılması ile alakalı açıklamalarından, bu tavrın arka planında ihtilaf kapısını kapatma saikin de bulunduğu hususu anlaşılacaktır. Turtûşî'nin, *İhyâ*'ın yakılması ile Hz. Osman zamanında resmî mushaf dışındaki diğer mushafların yakılması arasında bağlantı kurması bu açıdan önemlidir. Turtûşî'nin Hz. Osman'ın zamanında diğer Mushafların yakılması hadisesi ile alakalı izahlarında vurguladığı husus, bu durumun müslümanlar arasındaki ihtilaf ve ayrılık tehlikesini ortadan kaldırmış olduğudur. Buradan, -sürekli Hristiyan tehditleri ile karşı karşıya olan bir bölgede- ihtilafa yol açabilmesi muhtemel durumları bertaraf edip, birlik ve bütünlüğü sağlama düşüncesinin de *İhyâ*'ın reddedilmesinde rol oynadığı neticesi çıkmaktadır.

Gazzâlî'ye ve eserlerine yönelik ithamları haksız bulan çevrelerde, bu karşıtlık çeşitli sebeplerle izah edilmiştir. Mesela şâfiî âlim Sübkî, bu durumun, temelde mezhep taassubu ve benimsenen istikamet ve usullerin farklılığından kaynaklandığı düşüncesindedir. Sübkî'ye göre, Şâfiî olan Gazzâlî'nin İmam Mâlik'e yönelttiği eleştiriler bu âlimlerin karşıt bir tavır almalarında etkili olmuştur. Bu âlimler ibarelerin zâhiri üzere yoğunlaşırken, Gazzâlî tasavvuf yolunu seçmiştir.

Gazzâlî ve *İhyâ*'a muhalefet son dönem araştırmacıları tarafından da ele alınarak değerlendirilmiştir. Bu araştırmacılar genel olarak bu durumu mezhep taassubu yanında genel olarak, felsefe ve tasavvuf karşıtlığı ile izah etmişlerdir. Onların çoğunlukla ileri sürdükleri, hatta bazı araştırmacıların vurgulu bir şekilde ifade ettikleri bir diğer sebep ise, Gazzâlî'nin dünya nimetlerine düşkünlükleri sebebiyle fukahaya olan şiddetli tenkitleridir. Ancak her ne kadar bahsi geçen fakihler nüfuz sahibi olup, yönetime yakın bir konumda bulunmuşlarsa da öne sürülen bu sebebi kat'î olarak destekleyecek bir bilgi kaynaklarda bulunmamaktadır. Gerek kaynaklarda verilen bilgiler gerek kendilerinden nakledilen ifadelerden anlaşıldığına göre, fakihlerin *İhyâ*'ı reddedişlerindeki asıl saik, onların bu eseri Kur'an'a, Sünnet'e ve selef yoluna aykırı görmeleridir.

KAYNAKÇA

- Alkan, Ercan, *İbn Arabî'nin Hal'u'n-na'leyn Şerhi: Tahkik ve Değerlendirme*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Tasavvuf Bilim Dalı, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2014.
- Anan, Muhammed Abdullah, (1411/1990), *Devletü'l-İslâm fi'l-Endelüs, Asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn, el-Kısmu'l-evvel, Asru'l-Murâbitîn*, 2. Basım, Kahire: Mektebetü'l-Hancî.
- Azamat, Nihat, “İbnü'l-Ârif”, (1999), *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Cilt. XX, s. 522-523.
- Baltacı, Ahmet, (1999), “İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Cilt. XX, s. 488-491.
- Bardakçı, Mehmet Necmeddin, (2009), “İbnü'l-Arabî öncesi Endülüs'te Tasavvuf”, *Tasavvuf İlimi ve Akademik Araştırma Dergisi*, Sayı. 23, s. 325-355.

- Bozkurt, Birgül, (2017), “Endülüs’te Gazzâlî Algısı”, *Beytülhikme Felsefe Dergisi*, Sayı. 13, s. 245-309.
- Çağrıçı, Mustafa, (1996), “Gazzâlî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Cilt. XIII, s. 489-505.
- Çağrıçı, Mustafa, (2000), “İhyâü ulûmi’ d-dîn”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Cilt. XX, s. 10-13.
- Ebâ’l-hayl, Muhammed b. İbrâhîm b. Sâlih el-Huseyn, (1419), *Cuhûdu ‘ulemâi’l-Endelüs fi’s-Sirâ’ mea’n-nasârâ hilâle ‘asri’l-Murâbitîn ve’l-Muvahhidîn*, Dâru esdâi’l-Müctema li’n-neşr ve’t-tevzî.
- Fâyed, Abdülvehhâb Abdülvehhâb, (1393/1973), *Menhecu İbni Atiyye fi Tefsîri’l-Kur’ani’l-Kerîm*, Kahire: el-Hey’etü’l-âmmе li-şuûni’l-metâbi’l-âmmе.
- Fierro, M., (trc: Ceyhan, Semih), (2014), “Endülüs’te Tasavvufa Muhalefet”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 18 (2), 327-359.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî et-Tûsî, [t.y.], *İhyâü ‘ulûmi’ d-dîn*, Beyrût: Dâru’l-ma’rife.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî et-Tûsî, [t.y.], *el-Münkız mine’ d-dalâl*, (Tahkik: Abdülhâlim Mahmûd), Mısır: Dâru’l-kütübi’l-hadîse.
- Hasan Ali Hasan, (1980) *el-Hadâratu’l-İslâmiyye fi’l-Mağrib ve’l-Endelüs Asru’l-Murâbitîn ve’l-Muvahhidîn*, Mısır: Mektebetü’l-Hancî.
- el-Hulelü’l-mevşiyye fi zikri’l-ahbâri’l-Merrâküşiyye li-müellifin Endelüsiyyin min ehli’l-karni’s-sâmin el-hicrî*, (Tahkik: Süheyl Zekkâr-Abdülkadir Zimâme), (1399/1979), Rabat: Dâru’r-reşâd el-hadîse.
- Huseyn Munis, (1420/2000), *Nusûs siyâsiyye ‘an fetrati’l-intikal mine’l-Murâbitîn ile’l-Muvahhidîn*, Mektebetü’s-sekâfeti’ d-dîniyye.
- İbn Beşkûvâl, Ebu’l-Kasım Halef b. Abdilmelik b. Beşkûvâl, (1374/1955), *es-Sîle fi târîh-i eimmet-i Endelüs*, (es-Seyyid İzzet el-Attâr el-Huseynî), 2. Basım, Mektebetu Hancî, s. 539.
- İbn Hallikân, Ebû’l-Abbâs Şemseddin Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr el-İbn Hallikân el-Bermekî el-İrbilî. (1971) *Vefeyâtü’l-A’yân*, (Tahkik: İhsân Abbâs), Beyrût: Dâr Sâdir, Cilt. IV.
- İbn İzârî el-Merâküşî, el-Beyânu’l-muğrib, fi ahbâri’l-Endelüs ve’l-Mağrib, (Tahkik: İhsan Abbâs), 3. Basım, 1983, Dâru’s-sekafe, Beyrût-Lübnân.
- İbnü’l-Arabî, el-Kadî Muhammed b. Abdillâh Ebû Bekr b. el-Arabî el-Meâfirî el-İşbilî el-Mâlikî, [t.y.], *en-Nassu’l-Kâmil li-Kitabi’l-Avâsım mine’l-Kavâsım*, (Tahkik: Ammâr Tâlibî), Mısır: Mektebetü Dâri’t-türâs.
- İbnü’l-Arabî, el-Kadî Muhammed b. Abdillâh Ebû Bekr b. el-Arabî el-Meâfirî el-İşbilî el-Mâlikî, (1406/1986), *Kanunu’t-te’vîl*, (Tahkik: Muhammed es-Süleymânî), Cidde-Beyrût: Dâru’l-Kible li’s-sikâfeti’l-İslâmiyye, Müessesetu ‘ulûmi’l-Kur’ân.
- İbnü’l-Cevzî, Cemâleddin Ebu’l-Ferec Abdurrahmân b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, (1421/2001), *Telbîsu İblîs*, Beyrût-Lübnân: Dâru’l-fikri li’t-tibâa ve’n-neşr.
- İbnü’l-Ebbâr, Muhammed b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Kudâi el-Belensî İbnü’l-Ebbâr, (1415/1995), *et-Tekmile li-Kitâbi’s-sıla*, (Tahkik: Abüsselam el-Herrâs), Lübnân: Dâru’il-fikr li’t-tibâa.
- İbnü’l-Hatîb, Muhammed b. Abdillâh b. Saîd es-Selmânî el-Ğırnâtî el-Endelüsî, Lisânüddin İbnü’l-Hatîb, (1424), *el-İhâta fi ahbâri Gırnata*, Beyrût: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye.
- İbnü’l-Kattân, *Ebî Muhammed Hasen b. Ali b. Muhammed b. Abdilmelik el-Ketâmî*, [t.y.], *Nazmu’l-Cemân li-tertibî mâ selef min ahbâri’z-zemân li-bni’l-Kattân el-Merâkişî*, (Takdim ve tahkik: Mahmud Ali Mekkî), Tatvân: Dâru’l-Ğarb el-İslâmî.

- İbnü'z-Zeyyât, Ebû Yakup Yûsuf b. Yahyâ et-Tâdelî, *et-Teşevvüf ilâ ricâli't-tasavvuf ve ahhârü Ebi'l-Abbâs es-Sibtî*, (Tahkik, Ahmed Tevfik), Matbaatu'n-necâh el-Cedîde, ed-Dâru'l-beydâ, 1997 (2. Basım).
- Kandemir, Yaşar, "Kadî İyaz", (2001), *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Cilt. XXIV, s. 116-118.
- Karadeniz, Osman, "İbn Berrecân", (1999), *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Cilt. XIX, s.371-372.
- Karlığa, Bekir, (1996), "Gazzâlî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Cilt. XIII, s. 518-530.
- Kaya, Eyyüp Sait, (2003) "Mâzerî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara, Cilt. XXVIII, 193-195.
- Kılıç, Muharrem, "Turtûşî", (2012), *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Cilt. XLI, s. 430-431.
- el-Merrâküşî, Abdülvâhid b. Ali b. et-Temîmî, (1426/2006), *el-Mu'ceb fî telhîs-i ahhârî'l-Mağrib min ledün fethi'l-Endelüs ilâ âhiri asri'l-Muvahhidîn*, (Tahkik: Salâhaddin el-Huvârî[?]), Beyrut: el-Mektebetü'l-'asriyye.
- Mes'ûd, Muhammed Halid, (2009), "Endülüs İslâm Hukuk Tarihi: Genel Bir Bakış", *İstem*, (Terc: Muhammed Tayyib Kılıç), Yıl. 7, sayı. 14, s. 403-433.
- Makdisî, Necmeddin Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Abdirrahman b. Kudâme el-Makdisî, (1398/1978), *Muhtasaru Minhâci'l-kasidîn*, Dimaşk Mektebetü Dâri'l-Beyân.
- Merçil, Erdoğan, (1989), "Ali b. Yûsuf b. Taşfîn", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Cilt. II, s. 458-459.
- Munis, Huseyn, (1420/2000), *Nusus siyâsiyye 'an fetrati'l-ibtikal mine'l-Murâbitîn ile'l-Muvahhidîn*, Mektebetü's-sekâfeti'd-Diniyye.
- Özdemir, Mehmet "Mansûr, (2003), İbn Ebî Âmir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Ankara, Cilt. XVIII, s. 6-8.
- es-Seyyid, Abdülaziz Sâlim, (1999), *Târîhu'l-Mağrib fî'l-asri'l-İslâmî*, İskenderiye Müessesetü Şebâbi'l-Câmia.
- Sübkî, Tâcuddîn Abdülvehhâb b. Takıyyüddîn es-Sübkî, *Tabakatü's-şâfi'iyeti'l-kübrâ*, (1413) (Tahkik: Mahmûd Muhammed et-Tanâhî-Abdülfettâh Muhammed el-Hulv), Hecl li't-tibâa ve'n-neşr ve't-tevzî', (2. Basım) C. VI.
- Süyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâleddîn es-Süyûtî, (1424/2004), *el-Hâvî li'l-fetâvâ*, Beyrut-Lübân: Dâru'l-fikr li't-tibâa ve'n-neşr.
- Uludağ, Süleyman, (1996), "Gazzâlî", *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Cilt. XIII, s. 515-518.
- Yiğit, İsmâil, "Murâbitlar", (2006), *TDV İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, Cilt. XXXI, s. 152-155.
- Zehebî, Şemseddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymaz ez-Zehebî, (1405/1985), *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (Tahkik: Şuayb Arnaût ve diğeri), 3. Basım, Müessesetü'r-risâle), Cilt. IX, s. 322-346.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed el-Huseynî ez-Zebîdî, (1414/1994), *İthâfu's-sâdeti'l-müttekîn bi-şerh-i İhyâ-i 'ulûmi'd-dîn*, Beyrût-Lübân: Müessesetü't-târîhi'l-arabiyyi.
- Cemâl Bâmî, 25.03.2011, "Abdülvâhid el-Merâkişî", el-Mağris (Elektronik gazete).
- Muhammed Hâtî, <http://www.aljounaid.ma/article.aspx?c=5786>
- <https://wadod.org/vb/showthread.php?t=10442>
- <https://www.maghress.com/almithaq/4266>